

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Παιδείας, Θρησκευμάτων
και Αθλητισμού

ΙΕΠ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΟΔΗΓΟΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ για το μάθημα της Ηθικής στις Α΄, Β΄ & Γ΄ Τάξεις Λυκείου

Γνωστικό Πεδίο: Ανθρωπιστικές Επιστήμες

Γνωστικό Αντικείμενο/επίπεδο εκπαίδευσης: Ηθική (Λύκειο)

Εμπειρογνώμονες Εκπόνησης του Προγράμματος Σπουδών

Επόπτης:

Στυλιανός Βιρβιδάκης, Ομότιμος Καθηγητής ΕΚΠΑ

Εκπονητές/Εκπονήτριες:

Χαράλαμπος Βέντης, Αναπληρωτής Καθηγητής ΕΚΠΑ

Σταύρος Καραγεωργάκης, δρ. Φιλοσοφίας, εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Βάσω Κιντή, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΚΠΑ

Κωνσταντίνος Κορναράκης, Καθηγητής ΕΚΠΑ

Άννα Ντιντή, δρ. Φιλοσοφίας

Νίκη Παπαγεωργίου, Καθηγήτρια ΑΠΘ

Χαρινέλα Τουρνά, δρ. Φιλοσοφίας, Σύμβουλος Εκπαίδευσης Φιλολόγων Β΄ Αθήνας

Περιεχόμενα

A ΜΕΡΟΣ	4
A. Γενικά χαρακτηριστικά	4
A1. Φυσιογνωμία και η ταυτότητα του γνωστικού αντικειμένου της Ηθικής	4
A2. Σκοποθεσία του γνωστικού αντικειμένου της Ηθικής.....	5
1. Γενικοί σκοποί.....	5
2. Ειδικοί σκοποί.....	5
3. Στόχοι/Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα	6
A3. Περιεχόμενο του γνωστικού αντικειμένου της Ηθικής: Θεματικά πεδία και θεματικές ενότητες	8
A4. Σχεδιασμός μάθησης-Διδακτική πλαισίωση	9
A5. Αξιολόγηση.....	14
B ΜΕΡΟΣ	16
B1. Ενδεικτικές δραστηριότητες	16
B2. Ενδεικτικά διδακτικά σενάρια	18
Γ. Γενικός Βιβλιογραφικός Οδηγός.....	45

Α ΜΕΡΟΣ

Α. Γενικά χαρακτηριστικά

Α1. Φυσιογνωμία και η ταυτότητα του γνωστικού αντικειμένου της Ηθικής

Το μάθημα της Ηθικής απευθύνεται σε όλους τους μαθητές και τις μαθήτριες των τριών τάξεων του Λυκείου που επιλέξουν να το διδαχτούν αντί του μαθήματος των Θρησκευτικών. Η προσφορά ενός μαθήματος ισότιμου με αυτό των Θρησκευτικών είναι υποχρέωση της δημοκρατικής Πολιτείας που φροντίζει για την ηθική και πνευματική συγκρότηση των παιδιών.

Η Ηθική αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους κλάδους της Φιλοσοφίας, και επομένως το μάθημα πρέπει να θεωρείται ως ένα κατεξοχήν φιλοσοφικό μάθημα, αφού τα παιδιά, μέσα από τον προβληματισμό για σύγχρονα ηθικά και κοινωνικά προβλήματα, θα έχουν τη δυνατότητα να σκέφτονται, να μελετούν, να αναπτύξουν τον χαρακτήρα τους και να διαμορφώνουν τις δικές τους αρχές για το πώς πρέπει να ζουν. Έτσι, οι μαθητές και οι μαθήτριες θα αντιληφθούν τη Φιλοσοφία και την Ηθική ως τέχνη του βίου.

Έτσι, το μάθημα της Ηθικής, με μια ερωτηματοκεντρική προσέγγιση, αλλά και στο πνεύμα και άλλων μαθημάτων, όπως της Φιλοσοφίας, πρέπει να διδάσκεται:

- ο με βάση τη συζήτηση γύρω από την εκάστοτε θεωρία ή εξεταζόμενο πρόβλημα, χωρίς μια λογική δογματισμού, αλλά με κριτική διάθεση,
- ο χωρίς να ενθαρρύνεται σε καμία περίπτωση η αποστήθιση των πληροφοριών, αλλά να ενισχύεται η διερεύνηση και ο προβληματισμός,
- ο με αφετηρία τη σκέψη φιλοσόφων για περαιτέρω προβληματισμό.

Κατά συνέπεια, οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να μάθουν ότι στα περισσότερα ηθικά ζητήματα δεν χωρούν τελεσίδικες και απόλυτες απαντήσεις, και να είναι σε θέση να προσεγγίζουν τα υπό εξέταση ερωτήματα με κριτική και μη δογματική διάθεση.

Μία βασική επισήμανση τόσο για τον ίδιο τον χαρακτήρα του μαθήματος όσο και για τον τρόπο διδασκαλίας του και τον σχεδιασμό μάθησης είναι ότι στην Ηθική τα ερωτήματα είναι ανοιχτά και απαιτούν πολλές φορές σύνθετες, αλλά πάντα καλά αιτιολογημένες απαντήσεις, οι οποίες δεν μπορούν να κριθούν απλώς ως «ορθές» ή «λανθασμένες». Ταυτόχρονα, όμως, η Ηθική δεν είναι ένα πεδίο όπου όλα μπορούν να γίνουν αποδεκτά, όπου κυριαρχεί η υποκειμενικότητα και όλοι/ες μπορούν να υποστηρίξουν τα πάντα. Αυτό αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις βάσει της οποίας πρέπει να οργανώνεται το μάθημα από τους/ις εκπαιδευτικούς.

Το μάθημα της Ηθικής διδάσκεται στις τέσσερις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού και σε όλες τις τάξεις Γυμνασίου και Λυκείου με τα παρακάτω στοιχεία ταυτότητας:

- Απευθύνεται σε όλους/ες τους/τις μαθητές/τριες που ζητούν/επιθυμούν απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών,
- Διδάσκεται όσες ώρες την εβδομάδα διδάσκονται και τα Θρησκευτικά,
- Είναι μάθημα προφορικά εξεταζόμενο.

A2. Σκοποθεσία του γνωστικού αντικειμένου της Ηθικής

1. Γενικοί σκοποί

Οι γενικοί σκοποί του μαθήματος είναι οι μαθητές/τριες:

- α) Να αποκτήσουν βασικές γνώσεις ηθικών θεωριών που θα τους τις παρέχουν τα εργαλεία ώστε να είναι σε θέση να αναπτύξουν ηθικό προβληματισμό και να χειρίζονται ηθικά διλήμματα και καταστάσεις.
- β) Να αναπτυχθούν ψυχοκοινωνικά και να συγκροτήσουν μια αυτόνομη προσωπικότητα, η οποία θα εμφορείται από ηθικές αρχές και αξίες.
- γ) Να προβληματιστούν για σύγχρονα ηθικά προβλήματα που αφορούν το άτομο, αλλά και την κοινωνία.
- δ) Να ενισχυθεί ο ηθικός γραμματισμός, όχι για να μάθουν δογματικά τι έχει οριστεί εκ των προτέρων ως σωστό και λάθος από κάποια αυθεντία, ιδεολογία ή θεωρία, αλλά για να μπορούν να αξιολογούν εναλλακτικές προσεγγίσεις, να κρίνουν επιχειρήματα και θέσεις, ώστε να εκτιμούν τη συνθετότητα των ηθικών ζητημάτων και να φτάνουν σε έναν πιο επεξεργασμένο προβληματισμό για το τι είναι το ηθικά ορθό.

2. Ειδικοί σκοποί

Οι ειδικοί σκοποί για τους/τις μαθητές/τριες είναι:

- α) Να ενισχυθεί η κριτική και συνθετική σκέψη, ειδικά σε σχέση με τις σύγχρονες προκλήσεις.
- β) Να αντιληφθούν ότι η ηθική σκέψη είναι ανεξάρτητη από τους νόμους, τις παραδοσιακές ή θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η Φιλοσοφία, το δίκαιο και οι διάφορες θρησκείες και πνευματικές παραδόσεις προσεγγίζουν διαφορετικά τα ηθικά ζητήματα. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει ότι η ηθική μπορεί να αγνοεί πλήρως τις αξίες που ενσωματώνονται σε αυτές τις παραδόσεις.
- γ) Να αντιληφθούν ότι η Ηθική έχει και έναν πρακτικό χαρακτήρα και είναι χρήσιμη για την καθημερινή ζωή, ιδιαίτερα στη λήψη αποφάσεων που σχετίζονται με ηθικά διλήμματα και συγκρούσεις αξιών/καθηκόντων.
- δ) Να διακρίνουν τους ηθικούς κανόνες οι οποίοι δεχόμαστε πως πρέπει να καθοδηγούν τις αποφάσεις μας από τις κοινωνικές συμβάσεις και τις πολιτισμικές παραδόσεις.
- ε) Να αξιοποιούν τις επιστήμες και να μην αγνοούν τα πορίσματά τους όταν λαμβάνουν ηθικές αποφάσεις.
- στ) Να ενισχυθεί το αίσθημα του δικαίου και της ευθύνης.
- ζ) Να ενισχυθεί στη σκέψη τους η αλληλεγγύη, η ενσυναίσθηση και το ενδιαφέρον για τον πόνο των άλλων ανθρώπων, αλλά και των μη ανθρώπινων ζώων.
- η) Να καλλιεργηθεί το αίσθημα του υπεύθυνου και κριτικά σκεπτόμενου πολίτη, ο οποίος είναι απαλλαγμένος κατά το δυνατόν από προκαταλήψεις, στερεότυπα και δεισιδαιμονίες.
- θ) Να γνωρίσουν αρχές της Ηθικής των πιο διαδεδομένων θεωριών και θρησκειών του κόσμου.

- ι) Να προβληματιστούν για τα μεγάλα ηθικά προβλήματα που αντιμετωπίζει σήμερα ο άνθρωπος στα πεδία της πολιτικής, της οικολογίας και της τεχνολογίας.
- ια) Να αντιλαμβάνονται τη σημασία κάποιων παραδοσιακών αξιών και να προβληματίζονται για την ανάγκη υιοθέτησης και νέων υπό το βάρος των σύγχρονων αναγκών.

3. Στόχοι/Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα

I. Γνώσεις

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση:

1. Να γνωρίσουν τις σημαντικότερες θεωρίες της Ηθικής Φιλοσοφίας.
2. Να αναγνωρίσουν την ιδιαιτερότητα της ηθικής σκέψης ως πνευματικής δραστηριότητας, αλλά και τον πρακτικό χαρακτήρα της.
3. Να γνωρίσουν έννοιες και όρους-κλειδιά της Ηθικής, ώστε να μπορούν να τα χρησιμοποιούν για να χειρίζονται ηθικά προβλήματα.
4. Να μπορούν να διακρίνουν μεταξύ αξιών, κανονιστικών αρχών και αρετών, και να αντιλαμβάνονται τη σχέση τους.
5. Να γνωρίσουν βασικά στοιχεία των ηθικών αρχών των πιο διαδεδομένων θρησκειών του κόσμου.

II. Ικανότητες-Δεξιότητες

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση:

1. Να μάθουν να χρησιμοποιούν τόσο τη λογική όσο και τα συναισθήματά τους για τη λήψη ηθικών αποφάσεων.
2. Να μπορούν να ασκούν κριτική στις διάφορες ηθικές θεωρίες και θέσεις.
3. Να επεξεργάζονται ηθικά διλήμματα (ατομικά ή ομαδικά) και να τεκμηριώνουν την άποψή τους (γραπτά ή προφορικά).
4. Να είναι σε θέση να κατανοούν και να αξιοποιούν τις πρωτογενείς φιλοσοφικές πηγές.
5. Να μάθουν να διαβάζουν κριτικά τα ψηφιακά κείμενα και να αξιολογούν την εγκυρότητα και την αντικειμενικότητά τους.
6. Να διαβάζουν με κριτική ματιά πολυτροπικά κείμενα, να κρίνουν κινηματογραφικές ταινίες και καλλιτεχνικά έργα, εντάσσοντάς τα σε επιμέρους ηθικά πλαίσια και κεντρικούς φιλοσοφικούς προβληματισμούς.
7. Να μπορούν να διακρίνουν τις ηθικές θεωρήσεις διαφορετικών θρησκευτικών αντιλήψεων.
8. Να αναπτύξουν την κοινωνικο-συναισθηματική νοημοσύνη τους.

III. Αξίες-Στάσεις

Οι μαθητές/τριες να είναι σε θέση:

1. Να κατανοούν τον ανοιχτό χαρακτήρα πολλών ηθικών ερωτημάτων και την αξία του διαλόγου, της διαλλακτικότητας και του αλληλοσεβασμού για την απάντησή τους.

2. Να αντιλαμβάνονται την ποικιλότητα των διαφορετικών ηθικών αντιλήψεων, είτε αυτές προέρχονται από φιλοσοφικές προσεγγίσεις είτε από διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις, και να επιλέγουν αυτές που κρίνουν ότι είναι ορθές.
3. Να αναγνωρίζουν ότι η Ηθική, εκτός από τον θεωρητικό χαρακτήρα και το γνωστικό της μέρος, έχει κι έναν πρακτικό χαρακτήρα, που μπορεί να λειτουργήσει ως οδηγός ζωής.
4. Να διαμορφώνουν τον χαρακτήρα τους και μια προσωπική στάση ζωής με βάση τα θεωρητικά εργαλεία που τους/ις προσφέρει το μάθημα.
5. Να αναπτύσσουν την ηθική ευαισθησία τους.
6. Να αντιλαμβάνονται το σχολείο ως μια κοινότητα στην οποία θα πρέπει να επικρατούν οι αρχές της δικαιοσύνης, της αλληλεγγύης και της αμοιβαίας φροντίδας.
7. Να αναγνωρίζουν την αξία του δημοκρατικού διαλόγου για την απάντηση των ηθικών ερωτημάτων.
8. Να συνδέουν την ατομική ευημερία με την ευημερία της κοινωνίας.
9. Να διακρίνουν τον οικουμενικό χαρακτήρα εννοιών και φιλοσοφικών ερωτημάτων, τόσο σε επίπεδο προβληματικής όσο και σε επίπεδο μεθόδων διατύπωσης, κριτικής ανάλυσης και τεκμηρίωσης των απαντήσεων.
10. Να αναπτύσσουν κριτική στάση απέναντι στον προσηλυτισμό, την προπαγάνδα, τον αποπροσανατολισμό της κοινής γνώμης, τη βία, την τρομοκρατία και τη χειραγώγηση της συνείδησης.
11. Να αντιμάχονται όλες τις μορφές διακρίσεων, όπως τον ρατσισμό, τον σεξισμό, την ξενοφοβία, τη μισαλλοδοξία, τον ηλικιακό ρατσισμό, την ομοφοβία, την τρανσφοβία και τον μισαναπηρισμό.
12. Να ευαισθητοποιούνται για τα περιβαλλοντικά προβλήματα και για τον πόνο των άλλων ζώων.

A3. Περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου της Ηθικής: Θεματικά πεδία και θεματικές ενότητες

Το περιεχόμενο του γνωστικού αντικείμενου της Ηθικής σύμφωνα με το Πρόγραμμα Σπουδών του Λυκείου είναι το εξής:

A' Λυκείου	B' Λυκείου	Γ' Λυκείου
1° ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: Ηθικά ερωτήματα και ηθικές θεωρίες		
1. Τι είναι η Ηθική; 2. Η εμφάνιση ηθικών κανόνων στις ανθρώπινες κοινωνίες 3. Αρετολογική Ηθική 4. Ηθική και δίκαιο 5. Αλτρουισμός ή εγωισμός; 6. Ηθική και συναισθήματα 7. Ηδονισμός / ηδονοκρατία 8. Γιατί να υιοθετούμε την ηθική στάση ζωής; 9. Αλήθεια και ψέμα 10. Ζώντας μια ευτυχισμένη ζωή	1. Πλατωνική Ηθική 2. Στωική Ηθική 3. Δίκαιο και δικαιοσύνη 4. Οι θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου 5. Ηθικός εγωισμός 6. Πολιτισμικός σχετικισμός 7. Η πρόκληση του μηδενισμού 8. Ελευθερία και υπευθυνότητα 9. Πώς να είμαι καλύτερος άνθρωπος; 10. Η αγάπη για τον εαυτό μου και τους άλλους	1. Ελευθερία της βούλησης 2. Ωφελισμός 3. Καντιανή Ηθική 4. Ηθικός σχετικισμός 5. Φεμινιστική Ηθική 6. Τα θεμέλια της ανθρώπινης συμπεριφοράς (υπό το πρίσμα της βιολογίας και της ηθικής) 7. Οι φιλοσοφικές «θεραπείες» για τον φόβο του θανάτου
2° ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: Η Ηθική για τα κοινωνικά προβλήματα		
11. Παγκόσμια πείνα 12. Κλιματική κρίση 13. Υπερπληθυσμός 14. Εθνικισμός, φασισμός 15. Είναι ποτέ δικαιολογημένη η πολιτική βία; 16. Δημόσια ηθική και πολιτική ευθύνη 17. Η δουλεία, παλιότερα και σήμερα 18. Τεχνητή νοημοσύνη 19. Εκφοβισμός (σχολικός, διαδικτυακός)	11. Υπάρχει δίκαιος πόλεμος; 12. Τρομοκρατία 13. Έχουν ηθικές ευθύνες οι επιστήμονες; 14. Μετανάστευση / υποδοχή προσφύγων 15. Μορφές διακρίσεων: Ρατσισμός, σεξισμός, μισαλλοδοξία, ομοφοβία 16. Φονταμενταλισμός 17. Ρητορική τέχνη, αλήθεια, Ηθική 18. Ρητορική μίσους και διαδίκτυο 19. Τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης	8. Φτώχεια και ανισότητες 9. Το Ολοκαύτωμα και η Ελλάδα 10. Τεχνοκρατία και τεχνοφοβία 11. Σεξουαλική παρενόχληση 12. Πολιτική ανυπακοή 13. Τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης

3 ^ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: Εφαρμοσμένη Ηθική		
20. Ελευθερία του ατόμου 21. Δωρεά οργάνων 22. Άμβλωση 23. Τα δικαιώματα των μελλοντικών γενεών 24. Περιβαλλοντική ηθική 25. Κλωνοποίηση 26. Επιλογή φύλου εμβρύου	20. Έγκλημα και τιμωρία 21. Ηθική της τεχνητής νοημοσύνης 22. Δημοσιογραφική Ηθική 23. Επιχειρησιακή ηθική 24. Πειραματισμός σε ανθρώπους και άλλα ζώα 25. Είναι ανήθικη η ανθρώπινη αναβάθμιση; 26. Ιατρικό απόρρητο 27. Παρένθετη μητρότητα	14. Ευθανασία 15. Αυτοκτονία 16. Σύγκρουση προσωπικών αξιών και επαγγελματικής δεοντολογίας 17. Δικαιώματα των ζώων
4 ^ο ΘΕΜΑΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ: Ηθική και θρησκείες		
27. Ιουδαϊκή ηθική 28. Χριστιανική ηθική 29. Βουδιστική ηθική 30. Μουσουλμανική ηθική 31. Κομφουκιανή ηθική 32. Ινδουϊστική ηθική	28. Η ιερότητα της ζωής 29. Τα όρια της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης και οι θρησκείες 30. Θρησκευτική ανεκτικότητα	18. Ηθική και αρχαίες ελληνικές θρησκείες 19. Η θεολογική σκέψη για τα οικολογικά προβλήματα 20. Θρησκευτική ελευθερία

A4. Σχεδιασμός μάθησης-Διδακτική πλαισίωση

Ο καθαρά φιλοσοφικός χαρακτήρας του μαθήματος της Ηθικής μπορεί να λειτουργήσει ως γνώμονας για τον σχεδιασμό μάθησης. Έτσι, προϋπόθεση για τον σχεδιασμό, όπως και στο μάθημα της Φιλοσοφίας, θα πρέπει να είναι η ενθάρρυνση της αυτενέργειας των μαθητών και των μαθητριών και η κριτική αποτίμηση των ηθικών θεωριών και αξιών. Ταυτόχρονα, όμως, ο σχεδιασμός και η διδακτική του μαθήματος θα πρέπει να εξυπηρετούν τη σκοποθεσία του γνωστικού αντικείμενου της Ηθικής, έτσι όπως αναφέρεται παραπάνω στον Οδηγό, αλλά και στο Πρόγραμμα Σπουδών.

Τόσο ο σχεδιασμός μάθησης όσο και τρόπος διδασκαλίας θα πρέπει να διευκολύνουν και να υποστηρίζουν τον διερευνητικό χαρακτήρα του μαθήματος, χωρίς όμως να επικρατεί η αντίληψη ότι όλες οι θέσεις είναι αποδεκτές (π.χ. αυτές που προάγουν τη βία, τη μισαλλοδοξία, τις διακρίσεις, τις προκαταλήψεις κ.ά.). Η φύση του μαθήματος της Ηθικής είναι τέτοια ώστε αποτελεί ιδανικό έδαφος για την καταπολέμηση των προκαταλήψεων που υπάρχουν εις βάρος κάποιων ομάδων ανθρώπων. Ο ήδη δύσκολος ρόλος των εκπαιδευτικών επιβαρύνεται σ' αυτό το μάθημα με έναν κατάλληλο σχεδιασμό ούτως ώστε να χρησιμοποιείται η επιχειρηματολογία, ο διάλογος και η αλληλοκατανόηση για την εξάλειψη των αυτών των προκαταλήψεων και των διακρίσεων. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί με το μάθημά τους, και τις διαδικασίες αναστοχασμού που θα σχεδιάσουν, μπορούν να ενισχύσουν τις μεταγνωστικές ικανότητες των μαθητών και των μαθητριών.

Η βιβλιογραφία που προτείνεται στο τέλος αυτού του Οδηγού Εκπαιδευτικού μπορεί να βοηθήσει τους/τις εκπαιδευτικούς να αναζητήσουν πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές για τον σχεδιασμό του μαθήματος. Ωστόσο, όπως αναφέρεται και στο Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Ηθικής, η φύση του μαθήματος είναι τέτοια ώστε μπορούν να αξιοποιηθούν πολλές ακόμα πηγές, όπως άρθρα επικαιρότητας, επιφυλλίδες, άρθρα γνώμης, επιστημονικές εξελίξεις, περιστατικά της καθημερινής ζωής, κλπ. Όμως, δεν θα πρέπει να γίνεται κατάχρηση των ειδήσεων της καθημερινότητας και η χρήση διλημάτων και ερωτημάτων που προκύπτουν απ' αυτή θα πρέπει να εξυπηρετεί με κάποιον τρόπο και την παρουσίαση και επεξεργασία των θεωριών Ηθικής Φιλοσοφίας.

Ιδιαίτερη έμφαση για τη διδασκαλία του μαθήματος της Ηθικής στο Λύκειο μπορεί να δοθεί στην αξιοποίηση των παρακάτω μεθόδων και τεχνικών:

1. Χρήση των φιλοσοφικών κειμένων

Όσο χρήσιμη κι αν είναι η αξιοποίηση νέων διδακτικών που ενθαρρύνουν τη βιωματική μάθηση ή η χρήση ψηφιακών διδακτικών μέσων, είναι επιβεβλημένη η ανάγνωση και μελέτη πρωτογενών φιλοσοφικών κειμένων. Οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να αποκτήσουν μια μεγαλύτερη εξοικείωση με κείμενα που απαιτούν χρόνο για κατανόηση και εμβάθυνση, και ειδικά με τη σκέψη των διανοητών που έθεσαν τα φιλοσοφικά θεμέλια για τον ηθικό προβληματισμό. Με τη μελέτη των πηγών οι μαθητές/τριες έρχονται σε επαφή με τα κείμενα των υπό εξέταση φιλοσόφων, εξασκούνται στη μελέτη εκτενέστερων και σύνθετων κειμένων και παραδειγματίζονται για την οργάνωση επιχειρημάτων.

Στο μάθημα της Ηθικής, οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να αξιοποιούν τις πηγές που υπάρχουν στο σχολικό εγχειρίδιο, αλλά να χρησιμοποιούν και φιλοσοφικά κείμενα της επιλογής τους που σχετίζονται άμεσα με τη διδακτική ενότητα που διδάσκουν, τα οποία είναι γραμμένα από φιλοσόφους και επιστήμονες ή/και από έγκριτες πηγές ιστορίας της Ηθικής Φιλοσοφίας ή/και από την ενδεικτική βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος αυτού του Οδηγού Εκπαιδευτικού. Επιπλέον, εφόσον στο πλαίσιο του μαθήματος της Φιλοσοφίας της Β' Λυκείου διδάσκεται και το αντικείμενο της Ηθικής, μπορεί να αξιοποιηθεί και αυτό το σχετικό εκπαιδευτικό υλικό.

2. Χρήση των ηθικών διλημάτων

Τα ηθικά διλήμματα μπορούν να αποτελέσουν είτε αφορμή για την εισαγωγή σε μια ηθική θεωρία είτε τρόπο ανίχνευσης των αντιλήψεων, των προκαταλήψεων και των πεποιθήσεων των παιδιών είτε ένα γόνιμο έδαφος για την αναμέτρηση διαφορετικών ηθικών αντιλήψεων, σύγκρουσης θεωριών και επίλυσης προβλημάτων.

Τα ηθικά διλήμματα αφορούν συνήθως σε δυσάρεστες καταστάσεις και δεν αποτελούν απλώς ερωτήσεις που απαιτούν απαντήσεις σύμφωνα με τις επιλογές και τις προτιμήσεις των ερωτώμενων. Τις περισσότερες φορές οι απαντήσεις που δίνονται κρύβουν πεποιθήσεις και ηθικές κρίσεις και, σε κάθε περίπτωση, η επιλογή τους δείχνει μια επιλογή ηθικών αξιών και την απόρριψη κάποιων άλλων. Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό των ηθικών διλημάτων είναι ότι δεν προσφέρουν σωστές και λανθασμένες απαντήσεις, αλλά επιλογές που έχουν πλεονεκτήματα και

μειονεκτήματα. Έτσι, μέσα απ' αυτά τα διλήμματα οι μαθητές/τριες μπορούν να προβληματιστούν και να υπολογίσουν τα οφέλη και τις ζημίες της επιλογής τους, γι' αυτό και όταν τα αξιοποιούν οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να αφήνουν κάποιο μικρό χρονικό διάστημα στα παιδιά πριν απαντήσουν, προκειμένου οι απαντήσεις τους να μην είναι βιαστικές και απρόσεκτες, αλλά να αποτελούν αποτέλεσμα σκέψης και προβληματισμού.

Τα ηθικά διλήμματα πρέπει να είναι με τέτοιο τρόπο διατυπωμένα ώστε οι απαντήσεις να είναι κλειστού τύπου, δηλαδή να μην μπορούν οι μαθητές και οι μαθήτριες να προτείνουν περισσότερες απαντήσεις απ' αυτές που προβλέπει το δίλημμα. Επιπλέον, πρέπει οι συνέπειες από τις απαντήσεις να είναι ισορροπημένες, ούτως ώστε τα παιδιά να χρειάζεται να προβληματιστούν για την επιλογή μιας απάντησης, και αυτή να μην φαίνεται εκ των προτέρων προφανής και δημοφιλέστερη. Όπως αναφέρεται και στο Φιλοσοφικό Λεξικό του Cambridge, ένα ηθικό δίλημμα μπορεί να είναι «μια κατάσταση στην οποία ένας δρων έχει μια ισχυρή ηθική υποχρέωση ή απαίτηση να υιοθετήσει τη μία από τις δύο εναλλακτικές επιλογές, και καμία δεν υπερνικάται από την άλλη, εκείνος, ωστόσο, δεν μπορεί να υιοθετήσει και τις δύο» (σ. 392). Έτσι, είναι πολύ πιθανό η επιλογή μιας απόφασης να παραβιάζει τις ηθικές αρχές της εναλλακτικής επιλογής, αφού, κατά πάσα πιθανότητα, οι διαφορετικές αποφάσεις υπακούν σε αντίθετες ή τουλάχιστον διαφορετικές αρχές.

3. Χρήση ψηφιακών μέσων

Οι Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας προσφέρουν νέες δυνατότητες για ένα δημιουργικό πλαίσιο μάθησης. Πρέπει να ενθαρρυνθεί η χρήση των ψηφιακών μέσων όχι μόνο ως εργαλεία διδασκαλίας αλλά και ως μέσα πρακτικής γραμματισμού. Με δεδομένη την υπερκειμενικότητα, την πολυτροπικότητα, τον άμεσο χαρακτήρα τους, τα ψηφιακά μέσα μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές και τις μαθήτριες να πετύχουν πολλούς διαφορετικούς γραμματισμούς.

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν τα ψηφιακά μέσα στο πλαίσιο ομαδοσυνεργατικών διδακτικών τεχνικών, ενισχύοντας τον ερευνητικό και ανακαλυπτικό χαρακτήρα του μαθήματος της Ηθικής.

Η αξιοποίηση των ψηφιακών διδακτικών μέσων ευνοείται λόγω

- ο της ενίσχυσης πολλών σχολείων με διαδραστικούς πίνακες,
- ο της ύπαρξης της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης Σχολικών Βιβλίων,
- ο του χαρακτήρα και της μορφής των νέων διδακτικών πακέτων, που έχουν έντυπη και ψηφιακή μορφή, που έχουν πολυτροπική μορφή και περιλαμβάνουν συμπληρωματικό υλικό με ψηφιακά μαθησιακά αντικείμενα,
- ο του ελκυστικού χαρακτήρα τους για την ενεργοποίηση του ενδιαφέροντος των μαθητών/τριών,

Ωστόσο, η αξιοποίηση των ψηφιακών μέσων πρέπει να γίνεται με λελογισμένο τρόπο, υποστηρικτικά για τη διδασκαλία της εκάστοτε θεματικής ενότητας, και σε καμία περίπτωση το περιεχόμενό της δεν πρέπει να υπερκαλύπτει τις άλλες διδακτικές μεθόδους και τη μελέτη των ηθικών ερωτημάτων με τη χρήση φιλοσοφικών κειμένων. Άλλωστε, η χρήση των ψηφιακών

μέσων μπορεί να δώσει τη δυνατότητα για εύρεση νέων φιλοσοφικών πηγών και ειδήσεων που παρουσιάζουν ηθικό ενδιαφέρον.

4. Χρήση διδακτικών τεχνικών βιωματικής μάθησης και ο ρόλος του/ης εκπαιδευτικού

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να επιλέξουν και να αξιοποιήσουν τεχνικές βιωματικής μάθησης προκειμένου να σχεδιάσουν τη διδασκαλία τους. Κάποιες από τις πιο δημοφιλείς και κατάλληλες για την αξιοποίησή τους στο πλαίσιο του μαθήματος της Ηθικής είναι οι παρακάτω:

- ο *Παιχνίδια αντιλογίας (debate)*: Δίνεται ένα θέμα ή μια ερώτηση και οι μαθητές/τριες χωρίζονται σε δύο ομάδες. Οι δύο ομάδες καλούνται να υποστηρίξουν τις δύο αντίθετες θέσεις. Η αντιπαράθεση γίνεται εντός ενός χρονικού πλαισίου και με την τήρηση κάποιων προκαθορισμένων κανόνων. Μπορεί να οριστεί και μια τρίτη ομάδα μαθητών/τριών, η οποία θα συντονίζει την αντιπαράθεση και στο τέλος θα κρίνει τα επιχειρήματα. Το θέμα που θα επιλεγεί πρέπει να είναι «ισορροπημένο» (να επιλεγεί, δηλαδή, ένα θέμα για το οποίο υπάρχουν επιχειρήματα και για τις δύο πλευρές και να μη φαίνεται με την πρώτη ματιά ότι υπερτερεί το «υπέρ» ή το «κατά»).
- ο *Εννοιολογικοί χάρτες*: Σχηματίζονται ομάδες παιδιών και αφού ο/η εκπαιδευτικός εξηγήσει πώς γίνονται οι εννοιολογικοί χάρτες, στη συνέχεια ζητά από τις ομάδες να σχεδιάσουν τους δικούς τους. Οι εννοιολογικοί χάρτες βοηθούν τους/τις μαθητές/τριες να κατασκευάσουν νοητικά σχήματα για αφηρημένες και δύσκολες έννοιες και, άρα, να κατανοήσουν καλύτερα το διδακτικό αντικείμενο. Μπορούν να αξιοποιηθούν και ψηφιακά μέσα για τη σχεδίαση εννοιολογικών χαρτών, όπως α) το εργαλείο εννοιολογικής χαρτογράφησης του Φωτόδεντρου (<https://photodentro.edu.gr/lor/r/8521/3423>), β) η εφαρμογή του ιστοτόπου Bubl.us (<https://bubl.us>), γ) η εφαρμογή Inspiration, κ.ά.
- ο *Επίλυση προβλήματος*: Επιλέγεται ένα πρόβλημα για το οποίο οι μαθητές/τριες καλούνται να βρουν λύσεις προκειμένου να το αντιμετωπίσουν. Έτσι, οι μαθητές/τριες ερευνούν τις διάφορες πτυχές του προβλήματος, εξετάζουν τους λόγους που οδήγησαν στο πρόβλημα, συνεργάζονται μεταξύ τους, συζητούν και προτείνουν λύσεις.
- ο *Μελέτη περίπτωσης*: Τη μελέτη περίπτωσης χρησιμοποιούμε όταν εστιάζουμε και αναλύουμε ένα συγκεκριμένο θέμα. Μπορεί να ζητηθεί από τους μαθητές και τις μαθήτριες να φέρουν στον νου τους υποθετικές περιπτώσεις –πραγματικές ή φανταστικές καταστάσεις–, να επιδίδονται, δηλαδή, σε «νοητικά πειράματα» τα οποία τους/τις επιτρέπουν να ελέγξουν τις διαισθήσεις τους και τις κανονιστικές αρχές διαφορετικών θεωριών. Υπηρετείται καλύτερα με τον χωρισμό σε ομάδες, εφόσον η κάθε ομάδα μπορεί να εξετάζει το θέμα στην ολότητά του ή κάποια μόνο εκδοχή του. Στην ολομέλεια συζητούνται τα πορίσματα των ομάδων.
- ο *Μέθοδος project*: Διεπιστημονική μέθοδος, η οποία για ένα διάστημα είχε ενταχθεί στο ωρολόγιο πρόγραμμα του Λυκείου. Οι μαθητές και οι μαθήτριες σχηματίζουν ομάδες και αναλαμβάνουν να ασχοληθούν με ένα θέμα με βάση τις δικές τους προτιμήσεις. Ο/Η εκπαιδευτικός παίζει επικουρικό και όχι κεντρικό ρόλο. Σημαντική είναι η ανατροφοδότηση και η τελική αυτοαξιολόγηση και ο αναστοχασμός της εργασίας των ομάδων.

- ο *Παιχνίδι ρόλων*: Οι μαθητές/τριες μελετούν τις στάσεις, τις συμπεριφορές και τις απόψεις συγκεκριμένων πληθυσμιακών ομάδων, υποδυόμενοι συγκεκριμένους ρόλους. Δεν είναι στόχος η πιστή αναπαράσταση, αλλά η παρουσίαση των θέσεων των διαφορετικών ανθρώπων και ομάδων. Οι μαθητές και οι μαθήτριες μαθαίνουν επίσης να συμμετέχουν σε διαδικασίες εύρεσης και επίλυσης των προβλημάτων. Στις μεγάλες τάξεις μπορεί να συνδυαστεί με ένα debate (π.χ. μια ομάδα να είναι περιβαλλοντική οργάνωση, η άλλη κυνηγετικός όμιλος, άλλη φορέας διαχείρισης κλπ.)
- ο *Δραματοποίηση*: Η δραματοποίηση δεν πρέπει να συγχέεται με το παιχνίδι ρόλων, αφού στη δραματοποίηση έχουμε ουσιαστικά να κάνουμε με ένα θεατρικό παιχνίδι. Έτσι, αξιοποιούνται τεχνικές και εργαλεία του θεάτρου με σκοπό την ολόπλευρη ανάπτυξη της προσωπικότητας των μαθητών/τριών και ταυτόχρονα τη διερεύνηση ενός προβλήματος.
- ο *Επισκόπηση*: Η επισκόπηση είναι η καταγραφή των απόψεων μιας ομάδας ανθρώπων για ένα ή διάφορα ζητήματα. Για την επισκόπηση συνήθως χρησιμοποιούνται ερωτηματολόγια και συνεντεύξεις. Οι ομάδες, αφού καταγράψουν τις απόψεις, μελετούν, αναλύουν και παρουσιάζουν τα αποτελέσματα. Στο μάθημα της Ηθικής, θα μπορούσαν οι ομάδες να ερευνήσουν τις απόψεις των πολιτών σχετικά με ζητήματα εφαρμοσμένης ηθικής, όπως ευθανασία, αμβλώσεις, κλπ.
- ο *Βιβλιογραφική έρευνα*: Αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών από την κατάλληλη βιβλιογραφία (βιβλία, περιοδικά, αρχεία) για τη συγγραφή μιας εργασίας. Δεν πρόκειται για βιωματική μέθοδο, εκτός και αν οι μαθητές και οι μαθήτριες αναζητήσουν πληροφορίες σε βιβλιοθήκες και αρχεία, και αν συνδυαστεί με μία από τις παραπάνω μεθόδους, όπως με τη μέθοδο project, τη μελέτη περίπτωσης, κ.ά.).

A5. Αξιολόγηση

Η αξιολόγηση δεν πρέπει να εννοείται ως το τελικό αποτέλεσμα της διδακτικής διαδικασίας, αφού δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αλλά είναι μέρος της διαδικασίας. Η αξιολόγηση αποτελεί μια δυναμική σειρά ενεργειών με τη βοήθεια της οποίας ελέγχεται κατά πόσο επιτυγχάνονται τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα της εκάστοτε θεματικής ενότητας. Δεδομένου του χαρακτήρα του μαθήματος της Ηθικής –δηλαδή της ερωτηματοκεντρικής, ανακαλυπτικής και συνεργατικής του προσέγγισης, η οποία έχει στόχο όχι μόνο την απόκτηση γνώσεων, αλλά περισσότερο την κριτική ενδυνάμωση των μαθητών και των μαθητριών και την ανάπτυξη δεξιοτήτων– αντίστοιχος πρέπει να είναι και ο χαρακτήρας της αξιολόγησης.

Ως προς τους τύπους της αξιολόγησης, μπορεί να αξιοποιηθεί τόσο η διαγνωστική όσο και η διαμορφωτική και τελική αξιολόγηση. Όσον αφορά στην πρώτη, μπορούν οι εκπαιδευτικοί κατά τη διάρκεια των πρώτων εβδομάδων των μαθημάτων να πραγματοποιήσουν διαγνωστική αξιολόγηση (είτε με γραπτή είτε με προφορική μορφή) για την αποτίμηση όχι τόσο των γνώσεων όσο των ικανοτήτων και δεξιοτήτων των μαθητών/τριών να πραγματεύονται ηθικά ερωτήματα. Ένα από τα κριτήρια για τον σχεδιασμό της διαγνωστικής αξιολόγησης πρέπει να είναι ο αριθμός των ετών που παρακολουθούν το μάθημα της Ηθικής οι μαθητές και οι μαθήτριες. Σε όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς οι εκπαιδευτικοί μπορούν να διενεργούν άτυπη ή τυπική διαμορφωτική αξιολόγηση, προκειμένου να αποτιμούν την απόδοση και ανταπόκριση των μαθητών/τριών. Στο τέλος της σχολικής χρονιάς, μπορεί να γίνει και η τελική αξιολόγηση, ανάλογα και με τις οδηγίες του Υπουργείου για το μάθημα.

Εργαλεία της αξιολόγησης είναι επίσης η αυτοαξιολόγηση και η ετεροαξιολόγηση. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιούν τεχνικές αυτοαξιολόγησης, με σχεδιασμό συγκεκριμένων κριτηρίων, προκειμένου οι μαθητές και οι μαθήτριες να αποτιμούν την πορεία τους στο μάθημα της Ηθικής.

Η αξιολόγηση για το μάθημα της Ηθικής θα πρέπει να είναι μετρήσιμη (με έμφαση στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων και όχι των γνώσεων) και διαβαθμισμένη, ώστε τα παιδιά να μπορούν να ανταποκριθούν με βάση τις ικανότητες και τις δεξιότητές τους στο πλαίσιο της διαφοροποιημένης διδασκαλίας. Για τους διάφορους τύπους και στάδια της αξιολόγησης οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αξιοποιήσουν τις παρακάτω μορφές αξιολόγησης:

1. Αξιολόγηση ατομικού γραπτού

Σ' αυτή τη μορφή οι εκπαιδευτικοί αξιοποιούν τις μορφές γραπτής εξέτασης που προτείνονται από το Υπουργείο, λαμβάνοντας υπόψιν όμως τη διερευνητική και ερωτηματοκεντρική φύση του μαθήματος. Έτσι, είναι σκόπιμο να δίνονται ερωτήσεις στους/στις μαθητές/τριες που δεν θα αποτελούν εξέταση των θεωριών, αλλά ερωτήσεις κατανόησης. Μπορούν επίσης να εξετάζονται ηθικά ερωτήματα ή διλήμματα για τα οποία δεν θα υπάρχει σωστή ή λάθος απάντηση, αλλά θα αξιολογείται η αιτιολόγηση των απαντήσεων με βάση τη λογική επιχειρηματολογία και τη στήριξη σε μία από τις θεωρίες που εξετάστηκαν. Θα μπορούσε να γίνει και χρήση των σχολικών εγχειριδίων κατά τη διάρκεια της γραπτής εξέτασης του μαθήματος.

2. Αξιολόγηση ατομικής συνθετικής εργασίας

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αναθέτουν ατομικές συνθετικές εργασίες με ερωτήματα που αντλούνται από το μάθημα ή το σχολικό εγχειρίδιο ή που προτείνονται από τους/τις μαθητές/τριες και κινητοποιούν το ενδιαφέρον τους. Σ' αυτές τις εργασίες καλό είναι να αξιοποιούνται πρωτογενείς φιλοσοφικές ή θρησκευτικές πηγές, ή ακόμα και άρθρα της επικαιρότητας που αφορούν, για παράδειγμα, σε νέες επιστημονικές ανακαλύψεις οι οποίες αποτελούν μια πρόκληση για τη βιοηθική και τους πολίτες. Μια τέτοια εργασία μπορεί να έχει τη μορφή γραπτού δοκιμίου ή ακόμα και τη μορφή παρουσίασης, βάσει της οποίας ο μαθητής ή η μαθήτρια θα μπορεί να δώσει μια σύντομη ομιλία στην τάξη.

3. Αξιολόγηση ομαδικών συνθετικών εργασιών

Όπως και στις ατομικές συνθετικές εργασίες, οι εκπαιδευτικοί μπορούν να αναθέτουν ομαδικές συνθετικές εργασίες με την ίδια προβληματική που αναφέρθηκε παραπάνω. Στην περίπτωση των ομαδικών εργασιών οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορούν να αξιοποιούν και άλλες μεθόδους μελέτης και παρουσίασης, όπως για παράδειγμα ένα θεατρικό σκετς, το παιχνίδι ρόλων, την κινηματογράφηση μιας ταινίας μικρού μήκους, κλπ.

B ΜΕΡΟΣ

B1. Ενδεικτικές δραστηριότητες

Οι εκπαιδευτικοί μπορούν να προτείνουν, να οργανώσουν ή να συνδιαμορφώσουν με τους μαθητές και τις μαθήτριες ένα σύνολο δραστηριοτήτων. Μπορούν επίσης να υλοποιήσουν τις δραστηριότητες που προτείνονται στο Πρόγραμμα Σπουδών. Κάποιες από τις δραστηριότητες αυτές είναι οι ακόλουθες:

1. Επιλογές κειμένων τεκμηρίωσης και διατύπωσης ηθικών φιλοσοφικών επιχειρημάτων από πρωτογενείς πηγές.
2. Ομάδες συζήτησης και παρουσίασης επιχειρημάτων με επίκεντρο ένα ηθικό ερώτημα.
3. Επίσκεψη σε δικαστήριο, παρακολούθηση μιας δίκης και, κατόπιν, συζήτηση σχετικά με το σωστό και το λάθος, την αλήθεια και το ψέμα, το έγκλημα και την τιμωρία.
4. Επίσκεψη στο θεματικό πάρκο του Αριστοτέλη (Στάγαιρα) ή στον χώρο του Λυκείου (Αθήνα), για να ξεκινήσει μία συζήτηση για την αρετολογική ηθική.
5. Συζήτηση με τον/την ψυχολόγο του σχολείου για τη σημασία των συναισθημάτων στη λήψη ηθικών αποφάσεων.
6. Παρακολούθηση ταινιών αναφορικά με το ερώτημα του γιατί πρέπει να είμαστε ηθικοί και συζήτηση με αφορμή αυτά τα έργα.
7. Επίσκεψη σε ένα Κέντρο Εκπαίδευσης για την Αειφορία και συμμετοχή σε πρόγραμμα σχετικό με την κλιματική κρίση.
8. Ενημερώσεις για δραστηριότητες και πρωτοβουλίες που αφορούν σε αποστολή ανθρωπιστικής βοήθειας σε χώρες που υπάρχει επισιτιστικό πρόβλημα. Οργάνωση καμπάνιας των μαθητών/τριών στην τοπική κοινωνία.
9. Οργάνωση ενημέρωσης από την Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής.
10. Πρόσκληση της ομάδας ρητορικής τέχνης του σχολείου (αν υπάρχει) να οργανώσει έναν αγώνα επιχειρηματολογίας με θέμα εφαρμοσμένης ηθικής.
11. Μελέτη του ζητήματος της επιλογής φύλου των εμβρύων και συζήτηση με αφορμή την έκδοση της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής με τίτλο «Τι ξέρω για τη βιοηθική» και το σχετικό κεφάλαιο.
12. Ανάθεση ομαδικών εργασιών για την παρουσίαση ή και την επισήμανση των ηθικών απόψεων στις διάφορες θρησκείες.
13. Εκπόνηση διαθεματικών εργασιών σε συνεργασία με τους/τις εκπαιδευτικούς κλάδου ΠΕ01 του σχολείου για τη μελέτη των ηθικών συστημάτων κάποιων θρησκειών.
14. Αναζήτηση των έργων του Πλάτωνα στα οποία γίνονται αναφορές στην Ηθική. Διάκριση των θέσεων ανάλογα με τις τρεις φάσεις του έργου του (έργα νεανικά, ωριμότητας και τελευταία).
15. Εστίαση σε ένα μέρος πλατωνικού διαλόγου και δραματοποίησή του.

16. Επίσκεψη στον χώρο της Ακαδημίας του Πλάτωνα και στο μουσείο της Ακαδημίας προκειμένου να ξεκινήσει μία συζήτηση για την πλατωνική Ηθική.
17. Οργάνωση αγώνων αντιλογίας μεταξύ εκπροσώπων διαφορετικών ηθικών θεωριών.
18. Εκπόνηση διαθεματικής εργασίας για την έννοια του κοινωνικού συμβολαίου στο πλαίσιο των μαθημάτων της Ιστορίας, της Φιλοσοφίας και της Πολιτικής Παιδείας.
19. Εκπόνηση ομαδικών ή ατομικών εργασιών με θέμα την εγχώρια ή διεθνή τρομοκρατία υπό το πρίσμα και της Ηθικής.
20. Σχεδιασμός φύλλου εργασίας για την αναζήτηση παραδειγμάτων επιστημονικών ανακαλύψεων που προκάλεσαν ηθικές ενστάσεις (π.χ. κατασκευή χημικών όπλων, μεταλλαγμένα, κ.ά.)
21. Πρόσκληση εκπροσώπων οργανώσεων μειονοτήτων και συζήτηση για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν λόγω των διακρίσεων.
22. Συγγραφή άρθρων για τις διακρίσεις, που θα αναρτηθούν στην ιστοσελίδα του σχολείου ή θα δημοσιευτούν στη σχολική εφημερίδα.
23. Παιχνίδια ρόλων με θέμα ένα συγκεκριμένο ηθικό δίλημμα (π.χ. εικονικές δίκες, γιατροί και συγγενείς σε αντιπαράθεση για πρόβλημα ευθανασίας ή δωρεάς οργάνων κ.ά.)
24. Διαδικτυακή αναζήτηση εταιρειών που έχουν καθιερώσει και τηρούν δικούς τους κώδικες δεοντολογίας
25. Μελέτη καλλιτεχνικών έργων με θρησκευτικό περιεχόμενο.
26. Αναζήτηση, μελέτη και συζήτηση με αφορμή πρωτογενείς πηγές για την ιερότητα της ζωής.
27. Εκπόνηση ομαδικών ή ατομικών εργασιών με χρήση πρωτογενών πηγών και θέμα τη θεωρία του ωφελισμού, της καντιανής Ηθικής, της φεμινιστικής Ηθικής ή της Ηθικής της ευθύνης.
28. Οργάνωση συνδιδασκαλίας με τον/τη βιολόγο του σχολείου για ένα μάθημα που θα εξετάζει τη συμβολή των βιολογικών παραγόντων και των ηθικών αξιών στη συμπεριφορά.
29. Σχεδιασμός ερωτηματολογίου με θέμα τη δημοσιογραφική δεοντολογία και αποστολή του για απάντηση σε δημοσιογράφους της περιοχής. Συγγραφή άρθρου για τη σχολική εφημερίδα με βάση τα πορίσματα της έρευνας.
30. Πρόσκληση ψυχολόγου στο σχολείο και συζήτηση σχετικά με τις ψυχολογικές αιτίες των αυτοκτονικών τάσεων.
31. Συμμετοχή σε πρόγραμμα για τα δικαιώματα των ζώων ενός Κέντρου Εκπαίδευσης για την Αειφορία.
32. Αναζήτηση, στην ιστοσελίδα της Εθνικής Επιτροπής για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, υλικού για τη θρησκευτική ελευθερία και κατασκευή εννοιολογικού χάρτη που θα αναρτηθεί στον πίνακα ανακοινώσεων του σχολείου.
33. Οργάνωση διαγωνισμού ζωγραφικής ή κολάζ με θέμα τη θρησκευτική ελευθερία και ανάρτηση των καλύτερων έργων στον πίνακα ανακοινώσεων ή την εφημερίδα του σχολείου.

B2. Ενδεικτικά διδακτικά σενάρια

1ο Ενδεικτικό Διδακτικό σενάριο

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου:	Η πρόκληση του πολιτισμικού σχετικισμού
Τάξη στην οποία απευθύνεται:	B' Λυκείου
Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές-θεματικές ενότητες:	Ηθική, Φιλοσοφία, Κοινωνικές Επιστήμες
Διδακτική ενότητα:	1ο Θεματικό Πεδίο, 6η Θεματική Ενότητα: Πολιτισμικός σχετικισμός
Λέξεις-κλειδιά:	Ηθική, πολιτισμικός σχετικισμός, δημόσιος θηλασμός
Εκτιμώμενη διάρκεια:	5 διδακτικές ώρες

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

► Θεωρητικό πλαίσιο

Οι μαθητές/τριες πολλές φορές αδυνατούν να αντιληφθούν τη σύνδεση και τη χρησιμότητα της Ηθικής για τα καθημερινά προβλήματα και τις αποφάσεις που καλούνται να πάρουν. Μία από τις προκλήσεις για τις οποίες καλείται να πάρει θέση ο σύγχρονος άνθρωπος, και πιθανόν με την οποία πρέπει να αναμετρηθεί προσωπικά, είναι αυτή του πολιτισμικού σχετικισμού.

Το σενάριο αυτό σχεδιάστηκε με σκοπό να προβληματίσει τους μαθητές και τις μαθήτριες για τα ερωτήματα και τις ηθικές προκλήσεις που δημιουργούνται λόγω της ασυμβατότητας των ηθικών κωδίκων κάθε πολιτισμικού πλαισίου.

Με τη βοήθεια αυτού του διδακτικού σεναρίου οι μαθητές/τριες θα έχουν την ευκαιρία να προβληματιστούν για την καθολική ισχύ κάποιων ηθικών κανόνων, να συζητήσουν για το κατά πόσον είναι δυνατόν να συγκρίνουμε εντελώς διαφορετικούς πολιτισμούς και τις ηθικές αρχές βάσει των οποίων λειτουργούν. Επιπλέον, οι μαθητές/τριες καλούνται να ερευνήσουν και να ανακαλύψουν μόνοι/ες τους τις πτυχές των επιμέρους προβλημάτων.

► Διδακτικοί στόχοι

Σε επίπεδο γνώσεων

Οι μαθητές/τριες:

- Να γνωρίσουν τη βασική θέση του πολιτισμικού σχετικισμού,
- Να κατανοήσουν τη διαφορά μεταξύ ακραίων, προβληματικών μορφών κανονιστικού σχετικισμού και μετριοπαθών αντιλήψεων που καθιστούν δυνατή την αναγνώριση ενός πλουραλισμού αξιών και επιτρέπουν τον κριτικό διάλογο,

- Να διακρίνουν τις ηθικές αρχές διαφορετικών πολιτισμών,
- Να κατανοήσουν ότι η ανεκτικότητα προς τα έθιμα και τις αρχές πολιτισμών δεν σημαίνει αποδοχή τους,
- Να εντοπίσουν πότε οι ηθικές αρχές και τα έθιμα κάποιων πολιτισμών καταπατούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, συζητώντας ταυτόχρονα ποια είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα και αν έχουν καθολική ισχύ,
- Να αντιληφθούν ότι πολλές μεταρρυθμίσεις και η διεκδίκηση δικαιωμάτων ομάδων ανθρώπων απαιτούν την αλλαγή των ηθικών κωδίκων των κοινωνιών,
- Να συνειδητοποιήσουν την αδυναμία εύρεσης ενός ανεξάρτητου και καθολικού κριτηρίου ηθικότητας.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/τριες:

- Να συνδέσουν την Ηθική με προβλήματα της καθημερινής ζωής και να προσπαθήσουν να τα λύσουν χρησιμοποιώντας λογικά επιχειρήματα,
- Να συζητήσουν και να αξιολογήσουν τις θέσεις των διαφορετικών τοποθετήσεων όσον αφορά την καθολικότητα των ηθικών αρχών
- Να επιχειρηματολογήσουν για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να επιλύονται τα προβλήματα που προκύπτουν από τη διάσταση των ηθικών αρχών, ηθών και εθίμων διαφόρων πολιτισμών και να λάβουν αποφάσεις.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/τριες:

- Να μάθουν να σέβονται τις ηθικές αρχές διαφορετικών πολιτισμών, συνειδητοποιώντας ότι δεν χρειάζεται να τις αποδέχονται,
- Να αντιληφθούν ότι δεν μπορούν να γίνονται διακρίσεις σε βάρος κάποιων μειονοτήτων στο όνομα του πολιτισμικού σχετικισμού,
- Να κρατήσουν μια κριτική στάση και να καυτηριάζουν αρχές και έθιμα που καταπατούν τα ανθρώπινα δικαιώματα.

▼ Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

- Ευρετική-ανακαλυπτική
- Ομαδοσυνεργατική
- Μαθητοκεντρική

Οι μαθητές/τριες εργάζονται (από τη Β φάση) χωρισμένοι σε ομάδες εργασίας. Η διαδικασία εντός των ομάδων ρυθμίζεται από τους/τις ίδιους/ες τους/τις μαθητές/τριες με την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού. Τα πορίσματα των ομάδων συζητούνται στην ολομέλεια.

Προϋπόθεση είναι η χρήση διαδραστικού πίνακα ή βιντεοπροβολέα συνδεδεμένου με το διαδίκτυο.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

▼ Στάδια υλοποίησης

Α΄ Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα

1η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός μοιράζει στα παιδιά το παρακάτω κείμενο του διεθνώς αναγνωρισμένου ζωολόγου και πρωτευοντολόγου Φρανς ντε Βαλ (Frans de Waal):

Κείμενο αφόρμησης

«Για μένα η ηθική έχει να κάνει είτε με την παροχή Βοήθειας είτε με την πρόκληση (ή μη) Βλάβης. Τα δύο αυτά Β αλληλοσυνδέονται. Εάν πνίγεστε και εγώ εμποδίσω τη βοήθεια, στην ουσία σας βλάπτω. Η απόφασή μου να βοηθήσω, ή όχι, είναι απ' όλες τις πλευρές ηθική. Οτιδήποτε ανεξάρτητο από αυτά τα δύο Β, ακόμα και αν παρουσιάζεται ως ηθικό ζήτημα, είναι εκτός ηθικής. Πιθανότατα πρόκειται μόνο για μια σύμβαση. Παραδειγματος χάριν ένα από τα πρώτα πολιτιστικά σοκ που υπέστην μετακομίζοντας στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν όταν άκουσα ότι μια γυναίκα συνελήφθη επειδή θήλαζε σε ένα εμπορικό κέντρο. Με παραξένεψε που μια τέτοια πράξη θα μπορούσε να θεωρηθεί παραβατική. Η τοπική εφημερίδα περιέγραψε τη σύλληψη της γυναίκας με όρους ηθικής, συνδέοντάς την με την ευπρέπεια σε δημόσιους χώρους. Αλλά καθώς η φυσική μητρική συμπεριφορά δεν μπορεί να βλάψει κανέναν, δεν ήταν τίποτα περισσότερο από την παραβίαση ενός κανόνα. Ήδη από τα δύο τους χρόνια, τα παιδιά διακρίνουν τις ηθικές αρχές («μην κλέψετε») από τους πολιτιστικούς κανόνες («δεν πάμε με τις πιτζάμες στο σχολείο»). Συνειδητοποιούν ότι η παράβαση κάποιων κανόνων βλάπτει τους άλλους, ενώ η παράβαση κάποιων άλλων απλώς παραβιάζει τις προσδοκίες τους. Το τελευταίο είδος κανόνων μεταβάλλεται ανάλογα με τον πολιτισμό. Στην Ευρώπη κανείς δεν δίνει σημασία αν δει μια γυναίκα να θηλάζει δημόσια, αλλά θα μπορούσα να προκαλέσω μεγάλη αναστάτωση και ερωτηματικά στον περίγυρό μου αν ανακοίνωνα ότι έχω ένα όπλο στο σπίτι. Ο ένας πολιτισμός φοβάται τα όπλα περισσότερο από τον δημόσιο θηλασμό, ενώ ο άλλος φοβάται τον δημόσιο θηλασμό περισσότερο από τα όπλα. Οι συμβάσεις περιτυλίζονται συχνά με τη σοβαρή γλώσσα της ηθικής, αλλά στην πραγματικότητα ελάχιστη σχέση έχουν μαζί της.»

de Waal F., *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αθήνα: Αιώρα, 2007, σσ. 277-278 (διασκευή).

Στη συνέχεια, ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να θέσει προς συζήτηση τα παρακάτω θέματα/ερωτήματα:

1. Πώς κρίνετε την άποψη του de Waal για την Ηθική με τη χρήση των δύο Β (Βοήθεια και Βλάβη);
2. Πώς διακρίνονται οι ηθικοί από τους πολιτισμικούς κανόνες;

3. Πώς σχολιάζετε τη σύγκριση των κανόνων διαφορετικών κοινωνιών που κάνει ο συγγραφέας;

Β΄ Φάση

2η διδακτική ώρα

1. Απόπειρα ορισμού του πολιτισμικού σχετικισμού. Χρήση ορισμών του σχολικού εγχειριδίου ή αναζήτηση ορισμών από πρωτογενείς πηγές. Μπορεί να αξιοποιηθεί το σχετικό κεφάλαιο από το βιβλίο του Ρέιτσελς *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας* (σσ. 37-58).
2. Να σχεδιαστεί και να προβληθεί μια παρουσίαση (σε μορφή ppt) για τον πολιτισμικό σχετικισμό ή να μοιραστεί υλικό που να εξηγεί τη θέση του.
3. Μπορούν να αξιοποιηθούν άρθρα με παράξενα έθιμα γάμου απ' όλο τον κόσμο.
4. Μπορούν να αξιοποιηθούν μικρά αποσπάσματα από ταινίες όπως:
 - i. Θεέ μου τι σου κάναμε;
 - ii. Καν' το όπως ο Μπέκαμ.

Γ΄ Φάση

3η-4η διδακτική ώρα

Οι μαθητές και οι μαθήτριες χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες. Ο/Η διδάσκων/ουσα ζητά να βρει κάθε ομάδα ένα έθιμο ή μια πρακτική ενός πολιτισμού που θα σόκαρε τους ανθρώπους της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας. Οργανώνουν μια σύντομη δραματοποίηση και την παρουσιάζει η κάθε ομάδα τη δεύτερη ώρα.

Ο/Η εκπαιδευτικός στη συνέχεια ζητά από τα παιδιά να αναζητήσουν, όταν επιστρέψουν στο σπίτι τους, πληροφορίες για τον πολιτισμικό σχετικισμό. Ενδεικτικά:

- προτείνει να διαβάσουν την ιστορία που αφηγείται ο Ηρόδοτος για τον βασιλιά Δαρείο, ο οποίος ήθελε να δείξει τις διαφορετικές ηθικές κρίσεις των διαφορετικών πολιτισμών (Ηρόδοτος, *Ιστορίαι* [3.38.3-4]).

«Ο Δαρείος, όταν ήταν βασιλιάς, κάλεσε τους Έλληνες που είχε γύρω του και τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να φάνε τους πατέρες τους όταν πέθαιναν· αυτοί απάντησαν ότι τέτοιο πράγμα δεν θα το έκαναν με κανέναν τρόπο. [3.38.4] Ύστερα ο Δαρείος κάλεσε τους Ινδούς τους λεγόμενους Καλλατίες, που τρώνε τους γονείς τους, και μπροστά στους Έλληνες, που τα λεγόμενά τους τα μετάφραζε διερμηνέας, τους ρώτησε με πόσα χρήματα θα δέχονταν να καίνε τους πατέρες τους όταν πέθαιναν· αυτοί έβαλαν τις φωνές και του σύστησαν να μη λέει τέτοια φρικτά πράγματα. Έτσι είναι λοιπόν αυτές οι πεποιθήσεις, και νομίζω σωστά τα λέει ο Πίνδαρος, στο ποίημά του, ότι το έθιμο είναι ο βασιλιάς των πάντων.»

https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=30&page=78

- προτείνει να διαβάσουν το άρθρο «Ανθρώπινα δικαιώματα: Οικουμενικότητα ή Πολιτισμικός Συσχετισμός»:

<https://odeth.eu/%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%8E%CF%80%CE%B9%CE%BD%CE%B1-%CE%B4%CE%B9%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7/>

Δ΄ Φάση

5η διδακτική ώρα

Οι ομάδες συζητούν στην τάξη και παρουσιάζουν τις απόψεις και τους προβληματισμούς τους, με βάση όσα συζητήθηκαν στην τάξη, όσα τους προβληματίσαν κατά τη διάρκεια της δραματοποίησης και όσα διάβασαν.

Ο/Η εκπαιδευτικός πρέπει να:

- προτρέπει τα παιδιά να εκφράσουν τις απόψεις τους,
- ενθαρρύνει τη συζήτηση, τη διασταύρωση των απόψεων και τη διατύπωση προσωπικών θέσεων από τους/τις μαθητές/τριες,
- συμβάλλει στη διασαφήνιση σκοτεινών σημείων και στην κριτική της θεωρίας του πολιτισμικού σχετικισμού,
- παρεμβαίνει, όταν διατυπώνονται λανθασμένες (από επιστημονική άποψη) θέσεις και ρατσιστικές απόψεις.

Δ. ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Είτε κατά τη διάρκεια της 5ης ώρας είτε σε αμέσως επόμενη φάση, μπορεί να μοιραστεί φύλλο αυτοαξιολόγησης που έχει συντάξει ο/η εκπαιδευτικός για την αποτίμηση της δράσης των παιδιών. Στη συνέχεια, ακολουθεί συζήτηση για τη συμμετοχή των παιδιών και για την αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και του ίδιου του περιεχομένου του σεναρίου. Ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει αυτά τα στοιχεία για να βελτιώσει και να τροποποιήσει το σενάριο.

Ε. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

de Waal F., *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αθήνα: Αιώρα, 2007.

Driver J., *Ηθική Φιλοσοφία: οι βασικές της αρχές*, μτφρ. Ι. Ν. Μαρκόπουλος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010, σσ. 27-40.

Ηρόδοτος, *Ιστορίες*.

Rachels J. & S., *Στοιχεία ηθικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Αθήνα: Οκτώ, 2012, σσ. 37-58.

ΣΤ. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Άρθρο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Καθημερινή* με τίτλο «Πώς αντιμετωπίζουμε στην Ελλάδα την εικόνα του δημόσιου θηλασμού;»:

<https://www.kathimerini.gr/society/562058407/pos-antimetopizoyme-stin-ellada-tin-eikona-dimosioy-thilasmoy/>

2ο Ενδεικτικό Διδακτικό σενάριο

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου:	Ποια είναι η Μαρία Μόισε;
Τάξη στην οποία απευθύνεται:	Γ' Λυκείου
Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές-θεματικές ενότητες:	Ηθική, Φιλοσοφία, Ιστορία, Θρησκευτικά, Κοινωνικές Επιστήμες
Διδακτική ενότητα:	2ο Θεματικό Πεδίο, 9η Θεματική Ενότητα: Το Ολοκαύτωμα και η Ελλάδα
Λέξεις-κλειδιά:	Ηθική, Ολοκαύτωμα, Ρομά, Σίντι, Εβραίοι, ναζισμός, διακρίσεις
Εκτιμώμενη διάρκεια:	5 διδακτικές ώρες

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

▀ Θεωρητικό πλαίσιο

Είναι αρκετά γνωστά τα μαρτύρια και η εξόντωση που αντιμετώπισαν οι Εβραίοι από τους Ναζί και τους συνεργάτες τους, δεν είναι όμως τόσο γνωστή η αντίστοιχη αντιμετώπιση που είχαν άλλες ομάδες που είχαν στοχοποιηθεί από τον Χίτλερ, όπως οι Ρομά, οι ομοφυλόφιλοι, οι κομμουνιστές και οι άνθρωποι με αναπηρίες. Στο σχολείο αυτά τα ζητήματα συζητούνται συνήθως στα μαθήματα της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Ιστορίας. Φυσικά, είναι κι άλλες επιστήμες οι οποίες μπορούν να εξετάσουν το ζήτημα του Ολοκαυτώματος, όπως είναι η Κοινωνιολογία.

Στο σενάριο αυτό θα αναδειχτεί η ξεχασμένη ιστορία του Ολοκαυτώματος των Ρομά και των Σίντι μέσα από την προσωπική ιστορία μιας γυναίκας Ρομά, η οποία συνελήφθη από τους Ναζί και εκτοπίστηκε σε ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης. Η ίδια επέζησε και αφηγήθηκε την ιστορία της.

Το σενάριο αυτό σχεδιάστηκε με σκοπό να προβληματίσει τους μαθητές και τις μαθήτριες για το έγκλημα του Ολοκαυτώματος και τις ηθικές προκλήσεις που προκάλεσε.

Με τη βοήθεια αυτού του διδακτικού σεναρίου οι μαθητές/τριες θα έχουν την ευκαιρία να προβληματιστούν για τη φρίκη του Ολοκαυτώματος, για τις διακρίσεις εις βάρος μειονοτήτων, για την απειλή του ναζισμού και του φασισμού και την επιρροή που έχουν και σήμερα σε πολλούς νέους και νέες και στη χώρα μας.

▀ Διδακτικοί στόχοι

Σε επίπεδο γνώσεων

Οι μαθητές/τριες:

- Να γνωρίσουν την ιστορία του Ολοκαυτώματος,
- Να μάθουν για τις ομάδες ανθρώπων που βρέθηκαν στο στόχαστρο των Ναζί,
- Να εντοπίσουν τους λόγους που επικαλέστηκαν οι Ναζί για να προχωρήσουν στο Ολοκαύτωμα,
- Να γνωρίσουν την ιστορία του διωγμού και της εξόντωσης που δέχτηκαν οι Ρομά, οι Σίντι, οι Εβραίοι, οι κομμουνιστές, οι ομοφυλόφιλοι, κ.ά.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/τριες:

- Να συνδέσουν την Ηθική με μεγάλα ιστορικά ζητήματα,
- Να επιχειρηματολογήσουν για την καταδίκη των ακραίων ιδεολογιών που οδήγησαν στα μεγαλύτερα εγκλήματα εναντίον της ανθρωπότητας, όπως είναι ο ναζισμός και ο φασισμός.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/τριες:

- Να μάθουν να σέβονται όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από το φύλο τους, τη φυλή, το θρήσκευμα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, τη σωματική ικανότητα, κλπ.
- Να καταδικάσουν τη βία, και ειδικότερα την πολιτική βία,
- Να αναγνωρίσουν ότι οι Ρομά είναι συχνά στο στόχαστρο ρατσιστικών επιθέσεων λόγω της καταγωγής τους,
- Να καταδικάσουν κάθε άποψη που αρνείται το Ολοκαύτωμα.

► **Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή:**

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

- Ευρετική-ανακαλυπτική
- Ομαδοσυνεργατική
- Μαθητοκεντρική

Οι μαθητές/τριες εργάζονται χωρισμένοι σε ομάδες εργασίας. Η διαδικασία εντός των ομάδων ρυθμίζεται από τους/τις ίδιους/ες τους/τις μαθητές/τριες με την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού. Τα πορίσματα των ομάδων συζητούνται στην ολομέλεια.

Προϋπόθεση είναι η χρήση διαδραστικού πίνακα ή βιντεοπροβολέα συνδεδεμένου με το διαδίκτυο.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

▼ Στάδια υλοποίησης

Α΄ Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα

1η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός δείχνει τη φωτογραφία της Μαρία Μόισε και ρωτά τα παιδιά αν μπορούν να φανταστούν τη χώρα καταγωγής της κοπέλας και την εποχή του έγινε η λήψη της φωτογραφίας:

Στη συνέχεια ανοίγει τον παρακάτω υπερσύνδεσμο για να μάθουν τα παιδιά ότι υπήρξε θύμα του Ολοκαυτώματος ως Ρομά.

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/id-card/maria-sava-moise>

Έπειτα, ακολουθεί μια παρουσίαση του Ολοκαυτώματος, αξιοποιώντας τον παρακάτω υπερσύνδεσμο:

<https://encyclopedia.ushmm.org/content/el/article/introduction-to-the-holocaust>

Β΄ Φάση

2η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός ζητά από τα παιδιά να ακούσουν την προφορική μαρτυρία της Μαρία Μόισε και να περιγράψουν με δικά τους λόγια την ιστορία της μετά τη σύλληψη:

<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn504668>)

Γ΄ Φάση

3η-4η διδακτική ώρα

Η Γ΄ Φάση πρέπει να γίνει στην αίθουσα των υπολογιστών.

Οι μαθητές και οι μαθήτριες χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες. Ο/Η διδάσκων/ουσα αναθέτει με τυχαίο ή όχι τρόπο σε κάθε ομάδα να αναλάβει να βρει στο διαδίκτυο υλικό για τις εξής τέσσερις κατηγορίες που ανθρώπων που υπέστησαν διώξεις, βασανιστήρια και θανάτωση: Ρομά, Εβραίοι, άνθρωποι με αναπηρίες, ομοφυλόφιλοι.

Δ. ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Είτε κατά τη διάρκεια της 5ης ώρας είτε σε αμέσως επόμενη φάση, μπορεί να μοιραστεί φύλλο αυτοαξιολόγησης που έχει συντάξει ο/η εκπαιδευτικός για την αποτίμηση της δράσης των παιδιών. Στη συνέχεια, ακολουθεί συζήτηση για τη συμμετοχή των παιδιών και για την αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και του ίδιου του περιεχομένου του σεναρίου. Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει αυτά τα στοιχεία για να βελτιώσει και να τροποποιήσει το σενάριο.

Ε. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γκότοβου Α., *Το ξεχασμένο Ολοκαύτωμα, Η φυλετική θεωρία του «άλλου», Συμβολή στην εκπαιδευτική αξιοποίηση της μνήμης της γενοκτονίας των Ρομά*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2017.

Καραντώνα Γ. & Τσιλιμένη Τ., *Graphic novel και Ολοκαύτωμα: Διδακτικές προτάσεις και εφαρμογές για την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα: Ροπή, 2022.

Συλλογικό, *Οι Σίντι και Ρομά υπό το ναζιστικό καθεστώς*, μτφρ. Α. Παύλου, Αθήνα: Καστανιώτης, 1998.

ΣΤ. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Δήλωση της προέδρου φον ντερ Λάιεν, της αντιπροέδρου Γιούροβα και της επιτρόπου Ντάλι για την Ευρωπαϊκή Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος των Ρομά:

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/statement_24_4031

Δήλωση του Γενικού Γραμματέα Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Γιώργου Σταμάτη, για την Ευρωπαϊκή Ημέρα Μνήμης για το Ολοκαύτωμα των Ρομά (02-08-2021):

<https://ypergasias.gov.gr/evropaiki-imera-mnimis-gia-to-olokaftoma-ton-roma/>

Ρομά: Ένα ξεχασμένο Ολοκαύτωμα – Από πειραματόζωα των Ναζί στον διαρκή αποκλεισμό (άρθρο):

<https://www.news247.gr/afieromata/roma-ena-xexasmeno-olokaftoma-apo-peiramatozoa-ton-nazi-ston-diarki-apokleismo/>

3ο Ενδεικτικό Διδακτικό σενάριο

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου:	Έπρεπε να ζήσει η μικρή Τερίσα;
Τάξη στην οποία απευθύνεται:	A' & Γ' Λυκείου
Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές-θεματικές ενότητες:	Ηθική, Φιλοσοφία
Διδακτική ενότητα:	Για την Α' Λυκείου: 3ο Θεματικό Πεδίο, 21η Θεματική Ενότητα: Δωρεά οργάνων Για τη Γ' Λυκείου: 3ο Θεματικό Πεδίο, 14η Θεματική Ενότητα: Ευθανασία
Λέξεις-κλειδιά:	Ηθική, ευθανασία, δωρεά οργάνων, ιατροί
Εκτιμώμενη διάρκεια:	5 διδακτικές ώρες

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

▀ Θεωρητικό πλαίσιο

Το σενάριο αφορά μια πραγματική ιστορία που έλαβε χώρα στη Φλόριντα των ΗΠΑ το 1992. Πρόκειται για την ιστορία της «μικρής Τερίσα», όπως έμεινε γνωστή στα ιατρικά χρονικά, η οποία γεννήθηκε με μια φρικτή ασθένεια, την ανεγκεφαλία. Όσα μωρά γεννιούνται με αυτή την ασθένεια στερούνται βασικών τμημάτων του εγκεφάλου, ωστόσο έχουν κάποια άλλα που επιτρέπουν την αναπνοή και τον καρδιακό παλμό. Συνήθως, αυτή η ασθένεια εντοπίζεται κατά τη διάρκεια της κύησης και επιλέγεται η άμβλωση. Αν δεν γίνει αυτή η επιλογή, τα μισά μωρά γεννιούνται νεκρά ή πεθαίνουν μετά από μερικές μέρες. Η περίπτωση της μικρής Τερίσα διαφέρει διότι οι γονείς της, γνωρίζοντας ότι θα πεθάνει σε λίγες μέρες και ότι δεν θα έχει ποτέ συνείδηση ανάλογη της ηλικίας του νεογνού λίγων ημερών, ζήτησαν από τους γιατρούς την ευθανασία της και την προσφορά των οργάνων της για μεταμόσχευση σε άλλα βρέφη. Οι γιατροί συμφώνησαν, όμως οι νόμοι της Φλόριντα απαγορεύουν την αφαίρεση οργάνων πριν από τον θάνατο του δότη. Μετά από εννιά μέρες η Τερίσα πέθανε, αλλά τα όργανά της είχαν πλέον εκφυλιστεί και ήταν ακατάλληλα για μεταμόσχευση.

Με βάση αυτή την ιστορία οι μαθητές και οι μαθήτριες μπορούν να προβληματιστούν για μια σειρά ερωτημάτων:

- 1) Αν οι γιατροί είχαν διαγνώσει την ασθένεια της Τερίσα κατά τη διάρκεια της κύησης, ήταν σωστή η απόφαση των γονέων να μην προχωρήσουν σε άμβλωση;
- 2) Ήταν ορθή η πρόταση των γονιών να κάνουν ευθανασία στο παιδί τους και να δοθούν τα όργανά του για μεταμόσχευση;
- 3) Ήταν ηθικά σωστή η συναίνεση των γιατρών;

4) Πρέπει να αλλάξουν οι νόμοι της Φλόριντα;

Μ' αυτό το σενάριο, λοιπόν, τα παιδιά καλούνται να έρθουν αντιμέτωπα με το συγκεκριμένο πρόβλημα και να πάρουν αποφάσεις με τη βοήθεια του παιχνιδιού ρόλων και του αυτοσχεδιασμού.

▼ Διδακτικοί στόχοι

Σε επίπεδο γνώσεων

Οι μαθητές/τριες:

- Να έρθουν σε επαφή με την προβληματική της ηθικής φιλοσοφίας για τη δωρεά οργάνων και την ευθανασία,
- Να γνωρίσουν τα είδη και τις προϋποθέσεις της ευθανασίας,
- Να μάθουν τις προϋποθέσεις της δωρεάς και μεταμόσχευσης οργάνων,
- Να γνωρίσουν τη νομοθεσία σχετικά με τη δωρεά οργάνων και την ευθανασία.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/τριες:

- Να συνδέσουν την Ηθική με μεγάλα ιστορικά ζητήματα ή προβλήματα της καθημερινής ζωής και να προσπαθήσουν να τα λύσουν χρησιμοποιώντας λογικά επιχειρήματα,
- Να συζητήσουν και να αξιολογήσουν τις θέσεις των διαφορετικών τοποθετήσεων υπό το πρίσμα της δυνατότητας για καθολικότητά τους,
- Να επιχειρηματολογήσουν για τη λήψη αποφάσεων σε ζητήματα ζωής και θανάτου.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/τριες:

- Να προβληματιστούν για την αξία της ζωής και της θυσίας της για το καλό άλλων ανθρώπων,
- Να προβληματιστούν για την ευθύνη των ιατρών,
- Να ενισχυθεί το αίσθημα του αλtruισμού και της ενσυναίσθησης.

▼ Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή:

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

- Παιχνίδι ρόλων
- Ευρετική-ανακαλυπτική
- Ομαδοσυνεργατική
- Μαθητοκεντρική

Προϋπόθεση είναι η χρήση διαδραστικού πίνακα ή βιντεοπροβολέα συνδεδεμένου με το διαδίκτυο.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

▼ Στάδια υλοποίησης

A' Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα

1η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός αφηγείται την ιστορία της μικρής Τερίσα, αξιοποιώντας και σχετικά δημοσιεύματα.

Στη συνέχεια, πρέπει να ακολουθήσει μια μικρή συζήτηση με τις πρώτες αντιδράσεις των παιδιών στην είδηση.

Έπειτα, μπορεί να ακολουθήσει μια ανάγνωση του αντίστοιχου κεφαλαίου του σχολικού εγχειριδίου και συζήτηση για τα σημαντικότερα σημεία (για την Α' Λυκείου το κεφάλαιο για τη δωρεά οργάνων και για τη Γ' Λυκείου το κεφάλαιο για την ευθανασία).

Επίσης, μπορεί να αξιοποιηθεί και το σχετικό κεφάλαιο που υπάρχει στο βιβλίο του Rachels (βλ. παρακάτω τη βιβλιογραφία, σσ. 20-25).

B' Φάση

2η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός προετοιμάζει και παρουσιάζει ένα αρχείο ppt για τη δωρεά οργάνων ή την ευθανασία. Ειδικά για την ευθανασία η παρουσίαση θα πρέπει να κάνει τη διάκριση μεταξύ εκούσιας/ακούσιας ευθανασίας και μεταξύ ενεργητικής/παθητικής ευθανασίας.

Γ' Φάση

3η-4η διδακτική ώρα

Οι μαθητές και οι μαθήτριες χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες για να παίξουν ένα παιχνίδι ρόλων. Η μία ομάδα είναι οι συγγενείς της μικρής Τερίσα, η άλλη οι θεράποντες ιατροί, η τρίτη οι δικαστές και η τέταρτη οι εκπρόσωποι Συλλόγου πασχόντων που χρειάζονται μόσχευμα.

Προσοχή: δεν χρειάζεται οι ομάδες να πάρουν τις αποφάσεις οι οποίες ελήφθησαν στην πραγματικότητα. Για παράδειγμα, μπορούν οι ιατροί να διαφωνήσουν με την επιλογή της ευθανασίας για δωρεά οργάνων.

Δίνεται χρόνος στις ομάδες να προετοιμαστούν. Θα πρέπει να πραγματοποιηθούν τα εξής βήματα (μπορούν οι εκπαιδευτικοί να τα τροποποιήσουν όπως κρίνουν):

- ο Η ομάδα των ιατρών πρέπει να συνεδριάσει και να ανακοινώσει το σκεπτικό της απόφασής της στους γονείς της Τερίσα.
- ο Θα υπάρξει ακρόαση των γονέων από τους δικαστές.
- ο Θα υπάρξει ακρόαση των ιατρών από τους δικαστές.
- ο Θα υπάρξει ακρόαση του Συλλόγου πασχόντων από τους δικαστές.
- ο Μετά από συνεδρίαση των δικαστών, θα πρέπει να ανακοινώσουν την απόφασή τους.

Δ. ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Οι ομάδες συζητούν ελεύθερα στην τάξη και παρουσιάζουν τις απόψεις και τους προβληματισμούς τους, με βάση όσα διαδραματίστηκαν στην τάξη με το παιχνίδι ρόλων. Διατυπώνουν τις θέσεις τους για το ζήτημα της δωρεάς οργάνων και την ευθανασία.

Αυτή την ώρα μπορεί να γίνει και αυτοαξιολόγηση και αναστοχασμός. Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να μοιράσει φύλλο αυτοαξιολόγησης που έχει συντάξει για την αποτίμηση της δράσης των παιδιών. Στη συνέχεια, ακολουθεί συζήτηση για τη συμμετοχή των παιδιών και για την αποτίμηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, αλλά και του ίδιου του περιεχομένου του σεναρίου. Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει αυτά τα στοιχεία για να βελτιώσει και να τροποποιήσει το σενάριο.

Ε. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βασιλογιάννης Φ., *Αυτονομία και βιοηθικός εξαναγκασμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020.

Βιδάλης Τ.Κ., *Βιοδίκαιο, Πρώτος Τόμος: Το πρόσωπο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 2007.

Βιδάλης Τ. & Μολλάκη Β., *Τι ξέρω για τη βιοηθική*, Αθήνα: Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, 2016. Είναι διαθέσιμο διαδικτυακά.

Dworkin R. *Η επικράτεια της ζωής, Αμβλώσεις, ευθανασία και ατομική ελευθερία*, μτφρ. Φ. Βασιλογιάννης, Αθήνα: Αρσενίδης, 2013.

Kuczewski M.G. & Polansky R., *Βιοηθική, Αρχαίες θεματικές σε σύγχρονα προβλήματα*, μτφρ. Μ. Κατσιμίτσης, Αθήνα: Τραυλός, 2007.

Πρωτοπαπαδάκης Ε., *Η ευθανασία απέναντι στη σύγχρονη βιοηθική*, Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλα, 2003.

Rachels J. & Rachels S., *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Αθήνα: Οκτώ, 2012.

Schicktanz S., κ.ά. (επ.), *Διδάσκοντας Ηθική της μεταμόσχευσης οργάνων και της δωρεάς ιστών*, μτφρ. Λ. Τσιακίρη, UNESCO, Αθήνα, 2022. Διαθέσιμο:

<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/aprl/catalog/view/87/77/1654-1>

4ο Ενδεικτικό Διδακτικό σενάριο

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου:	Αναζητώντας την ευτυχία
Τάξη στην οποία απευθύνεται:	A' Λυκείου
Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές-θεματικές ενότητες:	Ηθική, Φιλοσοφία, Θρησκευτικά
Διδακτική ενότητα:	1ο Θεματικό Πεδίο, 10η Θεματική Ενότητα: Ζώντας μια ευτυχισμένη ζωή
Λέξεις-κλειδιά:	Ηθική, ευτυχία, ευδαιμονία
Εκτιμώμενη διάρκεια:	5 διδακτικές ώρες

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

▼ Προβληματισμός του σεναρίου

Το ζήτημα της επίτευξης της ευτυχίας έχει απασχολήσει τη φιλοσοφία και μάλιστα στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία ήταν άμεσα συνυφασμένο με την ηθική. Σημαντική είναι η συνεισφορά αρχαίων φιλοσόφων όπως ο Αριστοτέλης, ο Επίκουρος και ο Μάρκος Αυρήλιος. Και σήμερα πολλοί φιλόσοφοι ασχολούνται με την ευτυχία, και έτσι δεν είναι παράξενο που βλέπουμε έργα τους να χρησιμοποιούνται σε βιβλία αυτοβελτίωσης. Όπως είναι λογικό, το κυνήγι της ευτυχίας ενδιαφέρει μάλλον όλους τους ανθρώπους ή τουλάχιστον μπορεί το κυνήγι της ευχαρίστησης να μεταφράζεται ως επιδίωξη της ευτυχίας.

Μ' αυτό το σενάριο λοιπόν, θέλουμε να κινητοποιήσουμε τη σκέψη των παιδιών, προκειμένου να προβληματιστούν για τις προϋποθέσεις που κάνουν τους ανθρώπους ευτυχισμένους. Επιπλέον, τα παιδιά θα μάθουν για τις απόψεις φιλοσόφων για την ευτυχία, αλλά και θα προβληματιστούν για τις συνήθειες αποκρίσεις που στηρίζονται στον καταναλωτισμό και στις σαρκικές απολαύσεις.

▼ Διδακτικοί στόχοι

Σε επίπεδο γνώσεων

Οι μαθητές/τριες:

- Να γνωρίσουν φιλοσοφικές θεωρίες που ασχολούνται με την ευτυχία και την επίτευξή της,
- Να εμβαθύνουν στις θέσεις του Επίκουρου και του Μάρκου Αυρήλιου,
- Να γνωρίσουν αποτελέσματα ερευνών που καταγράφουν τις απόψεις των πολιτών για την ευτυχία.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/τριες:

- Να συνδέσουν την Ηθική με προβλήματα της καθημερινής ζωής και να προσπαθήσουν να τα λύσουν χρησιμοποιώντας λογικά επιχειρήματα,
- Να συζητήσουν και να αξιολογήσουν τις απόψεις για τις προϋποθέσεις της ευτυχίας,
- Να προβληματιστούν και να προσπαθήσουν να απαντήσουν σε ηθικά διλήμματα,
- Να συνεργαστούν με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους,
- Να εμβαθύνουν στην κατανόηση φιλοσοφικών κειμένων,
- Να συγκρίνουν διαφορετικές ηθικές αρχές,
- Να επεξεργάζονται αποτελέσματα στατιστικών ερευνών.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/τριες:

- Να προβληματιστούν για τη σχέση της ευτυχίας με την απόκτηση υλικών αγαθών,
- Να προβληματιστούν για τις διαφορετικές απόψεις των ανθρώπων σχετικά με τις προϋποθέσεις της ευτυχίας,
- Να αντιληφθούν τη σημασία του σεβασμού ηθικών αξιών και της τήρησης ηθικών αρχών για μια ευτυχισμένη ζωή.

► **Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή:**

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

- Ευρετική-ανακαλυπτική
- Ομαδοσυνεργατική
- Μαθητοκεντρική

Οι μαθητές/τριες εργάζονται χωρισμένοι σε ομάδες εργασίας. Η διαδικασία εντός των ομάδων ρυθμίζεται από τους ίδιους τους μαθητές/τριες με την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού. Τα πορίσματα των ομάδων συζητούνται στην ολομέλεια.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

► **Στάδια υλοποίησης**

Α΄ Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα

1η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός αφηγείται την ιστορία της μικρής Τερίσα, αξιοποιώντας και σχετικά δημοσιεύματα.

Στη συνέχεια, πρέπει να ακολουθήσει μια μικρή συζήτηση με τις πρώτες αντιδράσεις των παιδιών στην είδηση.

Έπειτα, μπορεί να ακολουθήσει μια ανάγνωση του αντίστοιχου κεφαλαίου του σχολικού εγχειριδίου και συζήτηση για τα σημαντικότερα σημεία (για την Α΄ Λυκείου το κεφάλαιο για τη δωρεά οργάνων και για τη Γ΄ Λυκείου το κεφάλαιο για την ευθανασία).

Επίσης, μπορεί να αξιοποιηθεί και το σχετικό κεφάλαιο που υπάρχει στο βιβλίο του Rachels (βλ. παρακάτω τη βιβλιογραφία, σσ. 20-25).

Β΄ Φάση

2η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός προετοιμάζει και παρουσιάζει ένα αρχείο ppt για τη δωρεά οργάνων ή την ευθανασία. Ειδικά για την ευθανασία η παρουσίαση θα πρέπει να κάνει τη διάκριση μεταξύ εκούσιας/ακούσιας ευθανασίας και μεταξύ ενεργητικής/παθητικής ευθανασίας.

Γ΄ Φάση

3η-4η διδακτική ώρα

ΣΤΑΔΙΑ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

Α΄ Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα (1η διδακτική ώρα)

Ο/Η εκπαιδευτικός θέτει το παρακάτω ερώτημα και ζητά από τα παιδιά να το σκεφτούν για λίγα λεπτά και να απαντήσουν.

Φαντάσου ότι υπάρχει ένα μηχάνημα στο οποίο μπορείς να συνδεθείς και να ζητήσεις να ζήσεις την πιο ευτυχισμένη ζωή που ονειρεύεσαι (π.χ. να έχεις ανακαλύψει το φάρμακο κατά του καρκίνου και να έχεις παραλάβει Νόμπελ ή να είσαι ο ποδοσφαιριστής Μέσι τη στιγμή που σηκώνεις την κούπα του Τσάμπιονς Λιγκ, κλπ.). Άπαξ και συνδεόσουν στο μηχάνημα, θα έπεφτες σε ύπνο και θα ονειρευόσουν αυτή την υπέροχη ζωή, αλλά δεν θα είχες τη δυνατότητα να ξυπνήσεις και να επιστρέψεις ποτέ στην κανονική σου ζωή.

Θα το έκανες;

Αφού ακουστούν οι απόψεις των παιδιών, ο/η εκπαιδευτικός ζητά να σκεφτούν ποιες είναι οι προϋποθέσεις της ευτυχίας, έτσι όπως απάντησαν στο ερώτημα.

Τα παιδιά σχηματίζουν μικρές ομάδες (3-4) και αναλαμβάνουν να φτιάξουν έναν ιδεοχάρτη με τις προϋποθέσεις που καθιστούν έναν άνθρωπο ευτυχισμένο. Αν δεν τους έρχονται ιδέες ο/η εκπαιδευτικός βοηθά: μήπως είναι μόνο το χρήμα ή και άλλα, όπως η υγεία, η φιλία, η αγάπη ή η θρησκευτική πίστη, κλπ.

Β΄ Φάση (2η διδακτική ώρα)

Συζήτηση για το νόημα της ευτυχίας στη φιλοσοφία.

Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει τις παρακάτω ιδέες για συζήτηση:

- ο Να προβάλει αρχικά το βίντεο Πώς να ξεκινάς ιδανικά τη μέρα σου: <https://www.youtube.com/watch?v=IU3QjdU1uU>. Πρόκειται για ένα βίντεο 2 περίπου λεπτών στο οποίο αξιοποιούνται αποσπάσματα από το έργο *Τα εις εαυτόν* του Μάρκου Αυρήλιου.

Στη συνέχεια να αξιοποιήσει κάποια αποσπάσματα από το έργο του Μάρκου Αυρήλιου για συζήτηση σχετικά με το νόημα της ευτυχίας. Ένα απόσπασμα μπορεί να είναι αυτό:

«Κοίταξε μη παραγίνεις καίσαρας, μην εμποτιστείς μ' αυτό το πνεύμα· γιατί μπορεί να το πάθεις. Κράτησε λοιπόν τον εαυτό σου απλό, καλόψυχο, ακέραιο, σεμνό, απροσποίητο, φιλοδίκαιο, θεοσεβή, καλοπροαίρετο, στοργικό, ακλόνητο στα καθήκοντά του. Προσπάθησε να μείνεις ο ίδιος: τέτοιος όπως σε διαμόρφωσε η φιλοσοφία. Σεβάσου τους θεούς, σώζε τους ανθρώπους. Η ζωή είναι μικρή –και να ποιος είναι ο μοναδικός σκοπός της επίγειας ζωής: καθαρότητα της ψυχής και πράξεις για το καλό της κοινωνίας.» [6.30]

(μετάφραση: Γιάννη Αβραμίδη. Βλέπε τη βιβλιογραφία)

Ή αυτό:

«Ένδον σκάπτε· μέσα σου είναι η πηγή του καλού, και θ' αναβλύζει ασταμάτητα, όσο συνεχίζεις να σκάβεις.» [7.59] (μετάφραση: Γιάννη Αβραμίδη. Βλέπε τη βιβλιογραφία)

- ο Να συζητηθεί στην τάξη το παρακάτω απόσπασμα από έργο του Επίκουρου:

«Δεν είναι δυνατόν να ζούμε ευχάριστα, χωρίς να ζούμε ηθικά, συνετά και δίκαια· ούτε να ζούμε ηθικά, συνετά και δίκαια χωρίς να ζούμε ευχάριστα. Γιατί όποιος δεν τα έχει αυτά, δεν μπορεί να ζηήσει ευχάριστα.»

Κύριαι Δόξαι [142 V] (μετάφραση: Γιώργος Ζωγραφίδης. Βλέπε βιβλιογραφία)

και στη συνέχεια να γίνει εστίαση στα στοιχεία εκείνα που συμβάλλουν στον ευτυχισμένο βίο ή τον καταστρέφουν (π.χ. ηδονές, φιλία, αρρώστιες, φόβος του θανάτου, κ.ά.)

Γ' Φάση (3η διδακτική ώρα)

Καλούνται οι μαθητές και οι μαθήτριες να χωριστούν σε ολιγομελείς ομάδες (μπορεί να είναι και οι ίδιες ομάδες της Α' φάσης του σεναρίου) και ο/η εκπαιδευτικός τους ζητά να συντάξουν σε 20 λεπτά ένα σύντομο ερωτηματολόγιο (4-6 ερωτήσεων), το οποίο θα απευθύνεται σε ανθρώπους ηλικίας 15+ και θα ρωτά α) αν είναι ευτυχισμένοι και β) ποιοι είναι οι λόγοι ευτυχίας και δυστυχίας ενός ανθρώπου.

Ζητάμε από τα παιδιά να σκεφτούν και άλλες παραπλήσιες ερωτήσεις.

Στη συνέχεια ακούμε στην ολομέλεια τις ερωτήσεις που σκέφτηκαν οι ομάδες και καταλήγουμε σε ένα κοινό ερωτηματολόγιο για όλες τις ομάδες, αξιοποιώντας τις καλύτερες ερωτήσεις.

Τα παιδιά πρέπει να πάρουν συνεντεύξεις από συγγενείς και φίλους με τη βοήθεια του ερωτηματολογίου.

Οι ομάδες πρέπει να χρησιμοποιήσουν διαδικτυακές πλατφόρμες επικοινωνίας (mail, google docs, κ.ά.) προκειμένου να συγκεντρώσουν τα πορίσματα της έρευνας και να δημιουργήσουν ένα αρχείο με το οποίο θα τα παρουσιάσουν στην επόμενη συνάντηση της ολομέλειας.

Δ' Φάση (4η-5η διδακτική ώρα)

Οι ομάδες παρουσιάζουν τα πορίσματά τους στην ολομέλεια. Αναλαμβάνει μία νέα ομάδα παιδιών να συντάξει ένα άρθρο με τα πορίσματα της έρευνας, το οποίο θα δημοσιευτεί στην εφημερίδα ή τον ιστότοπο του σχολείου.

Έπειτα, ο/η εκπαιδευτικός δείχνει στα παιδιά αποτελέσματα σχετικών ερευνών που έχουν γίνει στο παρελθόν. Μπορεί να αξιοποιηθεί η μελέτη Harvard Study of Adult Development (<https://news.harvard.edu/gazette/story/2017/04/over-nearly-80-years-harvard-study-has-been-showing-how-to-live-a-healthy-and-happy-life/>) η οποία ξεκίνησε το 1938 και διήρκησε 75 χρόνια.

Άλλοι σχετικοί σύνδεσμοι για την ίδια μελέτη:

- <https://www.iefimerida.gr/ygeia/ti-kanei-anthropoys-eytyhismenoys-meleti-harbarnt>
- <https://www.kathimerini.gr/life/science/562241545/i-makrovioteri-meleti-gia-tin-eytychia-apokalyptei-to-kleidi-gia-tin-kataktisi-tis/>

Ακολουθεί ελεύθερη συζήτηση με τα παιδιά για την ευτυχία με βάση όσα συζητήθηκαν τις προηγούμενες ημέρες. Ο/Η εκπαιδευτικός πρέπει να κάνει και τη σύνδεση της ευτυχίας με την Ηθική.

Δ. ΑΥΤΟΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ-ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΣ

Ο/Η εκπαιδευτικός μπορεί να συζητήσει με τα παιδιά για τη διαδικασία που ακολούθησαν για να αναζητήσουν τις απόψεις σχετικά με την ανθρώπινη ευτυχία. Μπορούν από κοινού να συντάξουν ένα ερωτηματολόγιο αυτοαξιολόγησης της συμμετοχής τους στο διδακτικό σενάριο.

Ε. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

2018

_____, *Ηθικά Μεγάλα*, μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2010.

_____, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Δημήτριος Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006.

Badiou A., *Μεταφυσική της πραγματικής ευτυχίας*, μτφρ. Φ. Σιατίτσας, Αθήνα: Πατάκης, 2015.

Cabanas E. & Illouz E., *Ευτυχιοκρατία, Πώς η βιομηχανία της ευτυχίας κυβερνά τη ζωή μας*, Αθήνα: Πόλις, 2020.

Δημητριάδης Χ., Επίκουρος, *Αναζητώντας την ευτυχία στην καθημερινότητα, Ένας εναλλακτικός τρόπος ζωής για τον σύγχρονο άνθρωπο*, Αθήνα: Περίπλους, 2015.

Επίκουρος, *Ηθική*, μτφρ. Γ. Ζωγραφίδης, Αθήνα: Εξάντας, 1992.

- Gaspari I., *Η ευτυχία των αρχαίων, Η φιλοσοφία ως τέχνη ζωής*, μτφρ. Α. Παπασταύρου, Αθήνα: Πατάκη, 2023.
- Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2009.
- May T., *Ζωή με σημασία, Ανθρώπινο νόημα σε ένα σιωπηλό σύμπαν*, μτφρ. Μ. Λαλιώτης, Αθήνα: Στάσει Εκπíπτοντες, 2021.
- Rachels J. & Rachels S., *Στοιχεία Ηθικής Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Οκτώ, Αθήνα, 2012.
- Rowlands M., *Ο φιλόσοφος και ο λύκος, Τι μας διδάσκει η άγρια φύση για την αγάπη, τον θάνατο και την ευτυχία*, μτφρ. Ε. Βαχλιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2010.
- Schopenhauer A., *Εγχειρίδιο πρακτικής σοφίας, Συμβουλές για μια ευτυχισμένη ζωή*, μτφρ. Δ. Υφαντής, Αθήνα: Ροές, 2013.
- Wilson C., *Πώς είναι να είσαι επικούρειος, Μια φιλοσοφία για τη σύγχρονη ζωή*, μτφρ. Α. Αδαμτζιλογλου, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2021.

5ο Ενδεικτικό Διδακτικό σενάριο

A. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΣΕΝΑΡΙΟΥ

Τίτλος διδακτικού σεναρίου:	Καταγράφοντας τα συναισθήματα
Τάξη στην οποία απευθύνεται:	A' Λυκείου
Εμπλεκόμενες γνωστικές περιοχές-θεματικές ενότητες:	Ηθική, Φιλοσοφία
Διδακτική ενότητα:	1ο Θεματικό Πεδίο, 6η Θεματική Ενότητα: Ηθική και συναισθήματα
Λέξεις-κλειδιά:	Ηθική, συναισθήματα, ηθική ευαισθησία, ηθική κρίση, ενσυναίσθηση
Εκτιμώμενη διάρκεια:	4 διδακτικές ώρες

B. ΠΛΑΙΣΙΟ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ

▀ Προβληματισμός του σεναρίου

Με τη βοήθεια αυτού του σεναρίου, και με αφορμή την ενότητα «Ηθική και συναισθήματα» οι εκπαιδευτικοί θα μπορέσουν να ασχοληθούν με την ηθική ευαισθησία, εστιάζοντας έτσι στη συναισθηματική ανταπόκριση των παιδιών μπροστά σε καταστάσεις και ηθικά διλήμματα.

Τι είναι η ηθική ευαισθησία: «Ηθική ευαισθησία σημαίνει το ενδιαφέρον ενός προσώπου για τον τρόπο με τον οποίο οι πράξεις του επηρεάζουν τους άλλους ανθρώπους. Σημαίνει, επίσης, την αναγνώριση των εναλλακτικών επιλογών που ανοίγονται μπροστά του, όταν αντιμετωπίζει καταστάσεις για τις οποίες απαιτείται να λάβει ηθικές αποφάσεις. Ειδικότερα, η ηθική ευαισθησία είναι ένας συνδυασμός γνωστικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων ενός προσώπου που του επιτρέπουν να αναγνωρίζει ηθικές καταστάσεις μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ζει και αν αντιδρά κατάλληλα σε αυτές. (...) η ηθική ευαισθησία περικλείει μια σειρά δεξιοτήτων, όπως η εναλλαξιμότητα οπτικής, η ενσυναίσθηση, η συμπόνια, η μέριμνα, η κατανόηση των συνεπειών μιας ηθικής πράξης από τους εμπλεκόμενους»

Συκάς Θ., *Ηθική εκπαίδευση, μάθηση και ανάπτυξη*, Από τη θεωρία στις πρακτικές εφαρμογές στο σχολείο, Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 2024, σ. 220.

▼ Διδακτικοί στόχοι

Σε επίπεδο γνώσεων

Οι μαθητές/τριες:

- Να γνωρίσουν τις φιλοσοφικές θεωρίες των ηθικών συναισθημάτων,
- Να γνωρίσουν τον δυϊσμό του Ντεκάρτ,
- Να μάθουν για τη συμβολή των νευροεπιστημών στη μελέτη της ηθικής,
- Να μάθουν το περιεχόμενο της ενσυναίσθησης.
- Να εξετάσουν τη δυνατότητα διεύρυνσης και προέκτασης της ηθικής ευαισθησίας για να συμπεριληφθούν τα μη ανθρώπινα ζώα.

Σε επίπεδο ικανοτήτων/δεξιοτήτων

Οι μαθητές/τριες:

- Να συνδέσουν την Ηθική με προβλήματα της καθημερινής ζωής και να προσπαθήσουν να τα λύσουν χρησιμοποιώντας λογικά επιχειρήματα,
- Να επεξεργαστούν ηθικά διλήμματα και ερωτήματα με τη χρήση τόσο της λογικής όσο και των συναισθημάτων,
- Να συνεργαστούν με τους συμμαθητές και τις συμμαθήτριές τους,
- Να εμβαθύνουν στην κατανόηση φιλοσοφικών κειμένων,
- Να συγκρίνουν διαφορετικές ηθικές αρχές με αναφορά στη λειτουργικότητα, την εφαρμοσιμότητα και την ανταπόκρισή τους σε ευρύτερες ηθικές αντιλήψεις.

Σε επίπεδο στάσεων/αξιών

Οι μαθητές/τριες:

- Να προβληματιστούν για τα συναισθήματα των άλλων,
- Να ενδιαφέρονται για τον πόνο των άλλων,
- Να μην ντρέπονται να εκφράζουν τα συναισθήματά τους και να τα αξιοποιούν για την ηθική τους κρίση,
- Να ευαισθητοποιηθούν για τα προβλήματα της καθημερινότητας των ανθρώπων με κινητικά προβλήματα.

▼ Οργάνωση της διδασκαλίας & απαιτούμενη υλικοτεχνική υποδομή:

Οι μέθοδοι που ακολουθούνται είναι:

- Ευρετική-ανακαλυπτική
- Ομαδοσυνεργατική
- Μαθητοκεντρική

Οι μαθητές/τριες εργάζονται χωρισμένοι σε ομάδες εργασίας. Η διαδικασία εντός των ομάδων ρυθμίζεται από τους ίδιους τους μαθητές/τριες με την υποστήριξη του/της εκπαιδευτικού. Τα πορίσματα των ομάδων συζητούνται στην ολομέλεια.

Γ. ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

▼ Στάδια υλοποίησης

Α΄ Φάση: Αφόρμηση και πρώτη συζήτηση για το θέμα

1η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός δείχνει τον παρακάτω πίνακα για τα συναισθήματα, σύμφωνα με τον ψυχολόγο Robert Plutchic. Ζητά από τα παιδιά να συμπληρώσουν κάποια άλλα συναισθήματα που πιστεύουν ότι λείπουν από τον πίνακα (πρέπει ο/η εκπαιδευτικός να δώσει βαρύτητα και στο συναίσθημα της ενσυναίσθησης που απουσιάζει από τον πίνακα, γιατί θα γίνει σχετική συζήτηση κατά τη διάρκεια της 3ης ώρα του σεναρίου). Επιπλέον, μπορεί να διερευνηθεί και η συσχέτιση εννοιών ηθικών συναισθημάτων (και ψυχικών καταστάσεων και μηχανισμών) όπως της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας.

Βασικά συναισθήματα			
χαρά	εμπιστοσύνη	αηδία	θυμός
φόβος	έκπληξη	λύπη	προσμονή
Άλλα συναισθήματα που προκύπτουν από τα παραπάνω			
αγάπη	δέος	περιφρόνηση	επιθετικότητα
υποταγή	απογοήτευση	αισιοδοξία	τύψη

Στη συνέχεια ο/η εκπαιδευτικός μοιράζει σε φωτοτυπίες τον παρακάτω πίνακα και ζητά από τα παιδιά να τον συμπληρώσουν. Ακολουθεί συζήτηση για τις απαντήσεις των μαθητών/τριων.

Κατάσταση	Τι νοιώθει αυτός/αυτή;	Πώς νοιώθω εγώ;	Πώς θα ήθελα να αντιδράσω;
Βλέπω στον δρόμο έναν ανήλικο να πουλά χαρτομάντηλα ένα πρωί μιας εργάσιμης ημέρας.			
Βλέπω έναν μεσήλικα να πετά στον δρόμο ένα πλαστικό μπουκάλι νερού, ενώ δίπλα του βρίσκεται ένας κάδος ανακύκλωσης.			
Ένας καθηγητής βρίσκει το κινητό του διπλανού μου κάτω από το θρανίο και ο τελευταίος ζητά στο διάλειμμα να πω ότι είναι δικό μου για να μην			

τιμωρηθεί με αποβολή επειδή έχει φτάσει το όριο των αδικαιολόγητων απουσιών και φοβάται ότι θα επαναλάβει την τάξη.			
Ένας μεσήλικας στο λεωφορείο φωνάζει σε έναν συνομήλικό του να του παραχωρήσει τη θέση επειδή είναι ξένος.			
Βλέπω μία ηλικιωμένη κυρία να προσπαθεί να «κλέψει» τη σειρά ενός νεαρού που βρίσκεται μπροστά της στο ταμείο του σούπερ μάρκετ.			
Διαβάζω ένα άρθρο στο διαδίκτυο για την παιδική εργασία σε κάποια χώρα της Ασίας και συνειδητοποιώ ότι τα αθλητικά παπούτσια που φορώ έχουν κατασκευαστεί εκεί.			

Β΄ Φάση

2η διδακτική ώρα

Ο/Η εκπαιδευτικός μοιράζει τα παρακάτω κείμενα στα παιδιά. Ακολουθούν ερωτήσεις για συζήτηση στην τάξη. Υπάρχουν κάποια σημεία που θα πρέπει να τονίσει ο/η εκπαιδευτικός, αν δεν προκύψουν στη συζήτηση:

- ο να αναφερθεί στη διάκριση που έκανε ο Ντεκάρτ μεταξύ σώματος και ψυχής,
- ο να δείξει ότι, σύμφωνα με το απόσπασμα του Ντεκάρτ, ο συγγραφέας φαίνεται να αποδίδει τα συναισθήματα συμπάθειας σε εγωιστικά κίνητρα,
- ο να τονίσει ότι ο συγγραφέας του δεύτερου κειμένου –Αντόνιο Νταμάζιο– είναι νευροεπιστήμονας και υποστηρίζει την αλληλοδιαπλοκή ορθού λόγου και συναισθημάτων για τη λήψη αποφάσεων, και ότι αυτό είναι κατά τον συγκεκριμένο το λάθος του Καρτέσιου, ο δυϊσμός του (νους/σώμα, *res cogitans/res extensa*, ψυχή/εγκέφαλος). Μπορεί ο/η εκπαιδευτικός να μάθει λίγα στοιχεία για το έργο του Νταμάζιο είτε από το βιβλίο του που είναι μεταφρασμένο στα ελληνικά και παρατίθεται στη βιβλιογραφία είτε με διαδικτυακή αναζήτηση,

- ο να εξηγηθεί το δυσκολότερο τρίτο κείμενο, στο οποίο ο Ντέιβιντ Χιουμ δείχνει τη σημασία των συναισθημάτων στην Ηθική.

ΚΕΙΜΕΝΟ 1

«Η ευσπλαχνία είναι ένα είδος λύπης συνδυασμένης με αγάπη ή αγαθή προαίρεση για όσους βλέπουμε να υφίστανται αδίκως, κατά τη γνώμη μας, κάποια δυστυχία. Επομένως είναι αντίθετη του φθόνου λόγω του αντικειμένου της και αντίθετη της λαιμοδείας, επειδή η προσοχή της εστιάζεται στο αντικείμενο κατά διαφορετικό τρόπο.

Όσοι αισθάνονται πολύ ανίσχυροι και πολύ ευάλωτοι στη δυσμένεια της τύχης φαίνονται να είναι επιρρεπέστεροι σε αυτό το πάθος από τους υπόλοιπους, επειδή φαντάζονται ότι μπορεί να πλήξει κι αυτούς η δυστυχία που βρήκε τους άλλους. Επομένως το κίνητρο της ευσπλαχνίας τους συνίσταται μάλλον στην αγάπη που αισθάνονται για τον εαυτό τους παρά στην αγάπη που νοιώθουν για τους άλλους.»

Descartes R., *Τα πάθη της ψυχής*, μτφρ. Πρελορέντζος, Αθήνα: Κριτική, 2017, σ. 217.

ΚΕΙΜΕΝΟ 2

«(...) ισχυρίζομαι ότι κάποιες πλευρές της διαδικασίας της συγκίνησης και του συναισθήματος είναι ουσιώδεις για τη λογικότητα. Στην καλύτερη περίπτωση, τα συναισθήματα δείχνουν προς τη σωστή κατεύθυνση, μας οδηγούν στο κατάλληλο μέρος, στον χώρο της λήψης αποφάσεων, όπου μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε σωστά τα όργανα της λογικής. Όταν πρέπει να κάνουμε μια ηθική αξιολογική κρίση, να αποφασίσουμε την πορεία της προσωπικής σχέσης, να επιλέξουμε κάποια μέσα, ώστε να αποτρέψουμε τη φτώχεια στα γηρατιά μας, ή να σχεδιάσουμε τη ζωή μπροστά μας, ερχόμαστε αντιμέτωποι με την αβεβαιότητα. Η συγκίνηση και το συναίσθημα, μαζί με τον συγκαλυμμένο φυσιολογικό μηχανισμό που βρίσκεται πίσω απ' αυτά, μας βοηθούν στο τρομακτικό έργο της πρόβλεψης ενός αβέβαιου μέλλοντος και του ανάλογου σχεδιασμού των πράξεών μας.»

Damasio A.R., *Το λάθος του Καρτέσιου, Συγκίνηση, λογική & ανθρώπινος εγκέφαλος*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα: Σύναλμα, 2000, σσ. 19-20.

ΚΕΙΜΕΝΟ 3

«αν εκλείψουν όλα τα θερμά αισθήματα και οι δυνάμεις οι οποίες μας προδιαθέτουν ευνοϊκά προς την αρετή και αν εκλείψει όλη η απέχθεια και η αποστροφή προς την κακία, αν οι άνθρωποι γίνουμε εντελώς αδιάφοροι απέναντι σ' αυτές τις διακρίσεις, τότε η ηθικότητα θα πάψει ν' αποτελεί για μας πρακτική μέριμνα και δεν θα έχει πλέον την τάση να ρυθμίζει τη ζωή και τις πράξεις μας.

Αυτά τα επιχειρήματα της κάθε πλευράς (και θα μπορούσαν ν' αναπτυχθούν πολλά ακόμη) είναι τόσο αληθοφανή, ώστε δικαιούμαι να υποθέσω ότι μπορούν, τόσο τα μεν

όσο και τα δε, να είναι συμπαγή και ικανοποιητικά και ότι ο λόγος και το συναίσθημα συνδυάζονται σε όλους σχεδόν τους ηθικούς προσδιορισμούς και τα συμπεράσματα. Κατά πάσα πιθανότητα η τελική απόφαση, σχετικά με τον χαρακτηρισμό προσώπων και πράξεων ως αξιαγάπητων ή απεχθών, ως αξιόπαινων ή αξιόμεμπτων, η απόφαση που θα τους επιθέσει τη σφραγίδα της τιμής ή της ποταπότητας, της επιδοκimaσίας ή της απόρριψης, η οποία θα τρέψει σε ευτυχία για μας την αρετή και σε δυστυχία την κακία: αυτή η τελική απόφαση υποστηρίζω ότι εξαρτάται κατά πάσα πιθανότητα από κάποιο εσωτερικό αίσθημα ή αίσθηση, δωρεά της φύσης ως οικουμενικό γνώρισμα των ανθρώπινων όντων».

Hume D., “Έρευνα σχετικά με τις αρχές της ηθικής”, στο Διονύσης Γ. Δρόσος (επ.), *Αρετές και Συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Σαββάλας, 2008, σ. 267.

Ερωτήσεις για συζήτηση:

1. Πού αποδίδει ο φιλόσοφος Ντεκάρτ την ευσπλαχνία; Συμφωνείτε με αυτή την άποψη; Μπορείτε να ανακαλέσετε στη μνήμη μας την τελευταία φορά που νοιώσατε αυτό το συναίσθημα για έναν συνάνθρωπό σας;
2. Σύμφωνα με το Κείμενο 2, ποιος είναι ο βοηθός των ανθρώπων για να λάβουν ηθικές αποφάσεις;
3. Ποια είναι, κατά την άποψη του Χιουμ, η επίδραση των συναισθημάτων στην ηθική μας στάση;
4. Όταν παίρνετε ηθικές αποφάσεις, πιστεύετε ότι λειτουργείτε μόνο με τη λογική, το συναίσθημα ή και με τη βοήθεια των δύο; Τι υπερισχύει;

Γ' Φάση

3η διδακτική ώρα

Προβάλλεται το παρακάτω βίντεο:

<https://www.youtube.com/watch?v=tCaZOdbMSw8>

Πρόκειται για εκπαιδευτικό βίντεο με θέμα την ενσυναίσθηση το οποίο υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού έργου Empathy in Health (Erasmus+) και έχει άδεια Creative Commons. Ακολουθεί συζήτηση για το νόημα της ενσυναίσθησης.

Στη συνέχεια οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να χωριστούν σε ολιγομελείς ομάδες προκειμένου να:

- 1η ομάδα:** Σχεδιάζουν έναν πίνακα με τα συναισθήματα που νοιώθουν οι πρωταγωνιστές της ιστορίας (κοπέλα σε αμαξίδιο, φίλες, σερβιτόρος), όπως εξελίχτηκε, και έναν αντίστοιχο πίνακα με τα συναισθήματα των ηρώων σύμφωνα με την ιδεατή εκδοχή της ιστορίας. Την επόμενη διδακτική ώρα η ομάδα ανακοινώνει και δείχνει τους πίνακες με τα συναισθήματα και σχολιάζει τις διαφορές στις δύο περιπτώσεις.

2η ομάδα: Η ομάδα αυτή λειτουργεί ως ένα δημοτικό συμβούλιο που πρέπει να πάρει αποφάσεις για την ελεύθερη κυκλοφορία ατόμων με αμαξίδια. Την επόμενη διδακτική ώρα η ομάδα ανακοινώνει τα μέτρα που αποφάσισε να ληφθούν.

3η ομάδα: Φαντάζονται και καταγράφουν μια ανάλογη ιστορία με αυτή που είδαν στο βίντεο, χωρίς όμως να έχει ως κεντρικό θέμα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι με κινητικά προβλήματα. Την επόμενη διδακτική ώρα μπορούν να αφηγηθούν την ιστορία ή να την παρουσιάσουν με θεατρικό τρόπο.

Δ΄ Φάση (4η διδακτική ώρα)

Οι ομάδες κάνουν τις δράσεις που σχεδίασαν την προηγούμενη διδακτική ώρα.

Ακολουθεί συζήτηση για το πιθανό ηθικό περιεχόμενο στις δράσεις των ομάδων.

Τα παιδιά καλούνται να απαντήσουν πώς τα συναισθήματα επηρεάζουν τις αξίες και τους κανόνες των ατόμων και των κοινωνιών.

Δ. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αριστοτέλης, *Τέχνη Ρητορική* [1378a30-1380a5], μτφρ. Π. Μπασάκος, Αθήνα: Νήσος, σσ. 229-251.

Damasio A.R., *Το λάθος του Καρτέσιου, Συγκίνηση, λογική & ανθρώπινος εγκέφαλος*, μτφρ. Κ. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα: Σύναλμα, 2000, σσ. 19-20.

Descartes R., *Τα πάθη της ψυχής*, μτφρ. Πρελορέντζος, Αθήνα: Κριτική, 2017.

Hume D., “Έρευνα σχετικά με τις αρχές της ηθικής”, στο Διονύσης Γ. Δρόσος (επ.), *Αρετές και Συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Σαββάλας, 2008, σσ. 264-289.

_____, *Έρευνα για τις αρχές της ηθικής*, μτφρ. Δ. Σανταμούρης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2021.

Συκάς Θ., *Ηθική εκπαίδευση, μάθηση και ανάπτυξη, Από τη θεωρία στις πρακτικές εφαρμογές στο σχολείο*, Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 2024, σσ. 220-289.

Γ. Γενικός Βιβλιογραφικός Οδηγός

Βιβλιογραφία Ηθικής Φιλοσοφίας

- Αθανασόπουλος Κ.Γ., *Η ηθική φύση και η ελευθερία του προσώπου, Προβλήματα και προσωπικότητες της νεώτερης ηθικής φιλοσοφίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2002.
- Αρρίαη Κ.Α., *Η ηθική της ταυτότητας*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα: Πόλις, 2016.
- Atkinson F.R., *Εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία*, μτφρ. Ε. Καλοκαιρινού, Αθήνα: Σύγχρονη Παιδεία, 2012.
- Baggini J. & Fosl S. P., *Τα εργαλεία της ηθικής: έννοιες και μέθοδοι στην ηθική Φιλοσοφία*, μτφρ. Κ. Θεολόγου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2014.
- Βιρβιδάκης Σ., *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, μτφρ. Τ. Μπούκη, Αθήνα: Leader Books, 2009.
- _____, *Αναζητώντας το σωστό, Εισαγωγή στην Ηθική Φιλοσοφία*, <https://mathesis.cup.gr/>
- Blackburn S., *Ηθική*, μτφρ. Β. Κρουστάλλης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2006.
- Γραμμένος Θ., *Ηθική φιλοσοφία*, Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2021.
- Δεσποτόπουλος Κ. (επιμ.), *Περί ανθρώπου και ηθικής: επίλεκτα κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 2013.
- Δραγώνα-Μονάχου Μ., *Σύγχρονη ηθική Φιλοσοφία: Ο αγγλόφωνος στοχασμός*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995.
- Driver J., *Ηθική φιλοσοφία. Οι βασικές της αρχές*, μτφρ. Ι. Ν. Μαρκόπουλος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2010.
- Foot P., *Η φυσική αγαθότητα*, μτφρ. Τ. Καρακατσάνης & Μ. Θεοδοσίου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.
- Grosch P. & Vardy P., *Το αίνιγμα της ηθικής*, μτφρ. Θ. Δρίτσας, Αθήνα: Αρσενίδης, 2013.
- Jankelevitch V., *Ηθική φιλοσοφία, Το βάρος της συνείδησης*, μτφρ. Α. Παπαδόπουλος, Αθήνα: Ψυχογιός, 2003.
- Ζουμπουλάκης Σ. (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής: παλαιά και νέα ερωτήματα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 2013.
- Ζούρος Λ., *Σε αναζήτηση σκοπού σε έναν κόσμο χωρίς σκοπό: σκέψεις για μια ρεαλιστική ηθική*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014.
- Κυριακού Χ., *Κάνοντας το σωστό, μια εισαγωγή στην ηθική φιλοσοφία*, Αθήνα: Κλειδάριθμος, 2024.
- Larmore C. & Renaut A., *Περί ηθικής, Λόγος και αντίλογος: ιδεαλισμός ή ρεαλισμός*, μτφρ. Μ. Πάγκαλος, Αθήνα: Πόλις, 2006.
- Macintyre A., *Μετά την αρετή, Μελέτη ηθικής θεωρίας*, μτφρ. Δημήτρης Δημακόπουλος, Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2021.
- Μάκι Τ. Λ., *Ηθική: η επινόηση του ορθού και του εσφαλμένου*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, Αθήνα: Εκκρεμές, 2010.
- McAuliffe D., *Διεπαγγελματική Ηθική και Δεοντολογία, Συνεργασία στον τομέα της κοινωνικής υγείας και των ανθρώπινων υπηρεσιών*, Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 2024.
- Παιονίδης Φ., *Υπέρ του δέοντος: δοκίμια πρακτικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2007.

_____, *Ψευδολογία και ηθική*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1994.

Πελεγρίνης, Θ., *Ηθική φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.

Pelluchon, C., *Ηθική της υπόληψης*, μτφρ. Γ. Φαράκλας, Αθήνα: Πόλις, 2019.

Rachels J. & S., *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, Αθήνα: Οκτώ, 2012.

Sandel, J.M., *Δικαιοσύνη, Τι είναι το σωστό*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής, Αθήνα: Πόλις, 2013.

Savater F., *Ηθική της ανάγκης, Μιλώντας στον γιο μου για την ηθική και την ελευθερία*, μτφρ. Α. Δημητρούκα, Αθήνα: Πατάκη, 2013.

Συλλογικό, *Αρετές και συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Σαββάλας, 2008.

Vardy P., *Το αίνιγμα της ηθικής*, μτφρ. Θ. Δρίτσας, Αθήνα: Αρσενίδης, 2013.

Williams B., *Η ηθική και τα όρια της φιλοσοφίας*, μτφρ. Χ. Γραμμένου, Αθήνα: Αρσενίδης, 2009.

Κλασικά έργα

Descartes R., *Επιστολές περί ηθικής και πολιτικής*, μτφρ. Β. Γρηγοροπούλου, Εκκρεμές, Αθήνα, 2003.

_____, *Τα πάθη της ψυχής*, μτφρ. Πρελορέντζος, Αθήνα: Κριτική, 2017.

Hume D., *Έρευνα για τις αρχές της ηθικής*, μτφρ. Δ. Σανταμούρης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2021.

Kant I., *Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών*, μτφρ. Κώστας Ανδουλιδάκης, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

_____, *Κριτική του πρακτικού λόγου*, μτφρ. Κώστας Ανδουλιδάκης, Αθήνα: Εστία, 2012.

_____, *Μεταφυσική των ηθών*, μτφρ. Κώστας Ανδουλιδάκης, Σμίλη, Αθήνα, 2013.

Mill J.S., *Ωφελιμισμός*, μτφρ. Φιλήμων Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2002.

Moore G.E., *Principia Ethica*, μτφρ. Α. Χατζημωυσής, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022.

Nietzsche F., *Η γενεαλογία της ηθικής*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη: Πανοπτικόν, 2012.

_____, *Πέρα από το καλό και το κακό*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη: Πανοπτικόν, 2012.

Spinoza B., *Ηθική*, μτφρ. Ευάγγελος Βανταράκης, Αθήνα: Εκκρεμές, 2009.

Wittgenstein L., *Περί ηθικής*, μτφρ. κ. Κωβαίος, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2000.

Αρχαία ηθική φιλοσοφία

Αριστοτέλης, *Ηθικά Ευδήμια*, μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2018

_____, *Ηθικά Μεγάλα*, μτφρ. Βασίλειος Μπετσάκος, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2010.

_____, *Ηθικά Νικομάχεια*, μτφρ. Δημήτριος Λυπουρλής, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006.

Επίκουρος, *Ηθική*, μτφρ. Γ. Ζωγραφίδης, Αθήνα: Εξάντας, 1992.

Nussbaum M., *Η θεραπεία της επιθυμίας, Θεωρία και πράξη της ελληνιστικής ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης & Μ. Πανταζή, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2015.

Κικέρων, *Τα όρια του αγαθού και του κακού*, μτφρ. Γ. Καραμανώλης & Ε. Μητούση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021.

Μάρκος Αυρήλιος, *Τα εις εαυτόν*, μτφρ. Γ. Αβραμίδης, Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2009.

Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Πόλις, 2002.

Σενέκας, *Για μια ευτυχισμένη ζωή*, μτφρ. Ν. Πετρόχειλος, Αθήνα: Πατάκη, 2007.

Για τη διδασκαλία της Ηθικής

Σακελλαρίου Μ., Ζεμπύλας Μ. & Πέτρου Α., *Ηθική εκπαίδευση: Διλήμματα και προοπτικές*, Αθήνα: Κριτική, 2010.

Συκάς Θ., *Ηθική εκπαίδευση, μάθηση και ανάπτυξη, Από τη θεωρία στις πρακτικές εφαρμογές στο σχολείο*, Θεσσαλονίκη: Δίσιγμα, 2024.

Ισότητα, δικαιοσύνη, δικαιώματα

Rawls J., *Η δίκαιη κοινωνία, Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία, Μια αναδιατύπωση*, μτφρ. Φ. Παιονίδης, Αθήνα: Πόλις, 2003.

_____, *Θεωρία της Δικαιοσύνης*, μτφρ. Φίλιππος Βασιλογιάννης- Βασίλης Βουτσάκης- Φιλήμων Παιονίδης- Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου- Νίκος Στυλιανίδης- Ανδρέας Τάκης, Αθήνα: Πόλις, 2003.

Scanlon M.T., *Γιατί η ανισότητα μας αφορά όλους*, μτφρ. Κ. Ζουμπουλάκης, Αθήνα: Πατάκη, 2024.

Walzer M., *Η ηθική εντός και εκτός των συνόρων*, μτφρ. Β. Βουτσάκης, Αθήνα: Πόλις, 2003.

Πόλεμος

Anscombe, E. & Nagel, T., *Ηθικός πόλεμος, Ηθική εν πολέμω*, μτφρ. Κ. Κωβαίος, Αθήνα: Εκκρεμές, 2002.

Eco U., *Περί φασισμού και πολέμου, Πέντε ηθικά κείμενα*, μτφρ. Άννα Παπασταύρου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2018.

Θουκυδίδης, *Ιστορία*.

Jonas H., *Η συμμετοχή μας σ' αυτόν τον πόλεμο*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2019.

Βιοηθική

Αλαχιώτης Ν.Σ., *Βιοηθική, Αναφορά στους γενετικούς και τεχνολογικούς νεωτερισμούς*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2004.

Beauchamp T., *Ευθανασία, Ηθικές, φιλοσοφικές, ιατρικές και νομικές διαστάσεις*, μτφρ. Β. Καντζόλα-Σταματάκου, Αθήνα: Αρχιπέλαγος, 2007.

Βιδάλης Τ.Κ., *Βιοδίκαιο, Πρώτος Τόμος: Το πρόσωπο*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 2007.

Cohen, M., *101 ηθικά διλήμματα*, μτφρ. Ε. Ζαχαράκη, Αθήνα: Ενάλιος, 2007.

Κουμάντος Γ., *Προβλήματα βιοηθικής*, Αθήνα: Πόλις, 2003.

Kuczewski M.G. & Polansky R., *Βιοηθική, Αρχαίες θεματικές σε σύγχρονα προβλήματα*, μτφρ. Μ. Κατσιμίτσης, Αθήνα: Τραυλός, 2007.

Kushner K. & Thomasma D., *Ιατρική ηθική και δεοντολογία*, μτφρ. Σ. Τριανταφυλλίδου, Αθήνα: Παρισιάνου, 2007.

Παπαγούνος Γ., *Κείμενα ηθικής*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1999.

Πελεγρίνης Θ., *Ιατρική ηθική*, Αθήνα: Παπασωτηρίου, 2012.

Πρωτοπαπαδάκης Ε., *Κλωνοποίηση και Βιοηθική, Κλωνοποίηση ανθρώπων και δικαιώματα*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2013.

Σαρειδάκης Ε., *Βιοηθική, Ηθικά προβλήματα των νέων βιοϊατρικών τεχνολογιών*, Αθήνα: Παπαζήση, 2008.

Σειρά εγχειριδίων της UNESCO, μεταφρασμένα στα ελληνικά και διαθέσιμα δωρεάν:
<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/aprl/catalog/series/hb> .
 Βλέπε ειδικά τον τόμο Ηθικά παιχνίδια για τη διδασκαλία της Βιοηθικής
 (<https://ebooks.epublishing.ekt.gr/index.php/aprl/catalog/book/96>)

Περιβαλλοντική Ηθική

Γεωργόπουλος Α., *Περιβαλλοντική ηθική*, Αθήνα: Gutenberg, 2002.

Θεοδωροπούλου Ε., Καϊλα Μ., Larrere C. & Bonnett M. (επ.), *Περιβαλλοντική ηθική: Από την έρευνα και τη θεωρία στην εφαρμογή*, Αθήνα: Ατραπός, 2009.

Καραγεωργάκης Σ., *Περιβαλλοντική φιλοσοφία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα: Ευτοπία, 2016.

Λαρρέρ Κ., *Η φιλοσοφία του περιβάλλοντος*, μτφρ. Ε. Γούναρη, Αθήνα: Πατάκη, 1999.

Πρωτοπαπαδάκης Ε. & Μανωλάς Ε. (επ.), *Περιβαλλοντική ηθική, Προκλήσεις και προοπτικές για τον 21ο αιώνα*, Ορεστιάδα: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, , 2012 [κυκλοφορεί δωρεάν σε ηλεκτρονική μορφή στο διαδίκτυο].

Πρωτοπαπαδάκης Ε., *Περιβαλλοντική ηθική, Ο Άρνε Νες και η βαθιά οικολογία*, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2008.

Σταμάτης, Κ., *Φιλοσοφία και οικολογική ηθική*, Αθήνα: Νήσος, 2013.

Ηθική για τα ζώα

DeGrazia D., *Τα δικαιώματα των ζώων*, μτφρ. Σ. Καραγεωργάκης, Αθήνα: Πράσινο Ινστιτούτο, 2017.

Donaldson S. & Kymlicka W., *Ζωόπολις, Μια πολιτική θεωρία για τα δικαιώματα των ζώων*, μτφρ. Γ. Μολυβάς, Αθήνα: Πόλις, 2021.

Nussbaum M., *Δικαιοσύνη για τα ζώα, Η συλλογική μας ευθύνη*, μτφρ. Α. Αναγνωστόπουλος, κ.ά., Αθήνα: Κάτοπτρο, 2023.

Patterson C., *Αιώνια Τρεμπλίνκα, Η συμπεριφορά μας απέναντι στα ζώα και το Ολοκαύτωμα*, μτφρ. Κ. Αλεξίου, Αθήνα: Κυαναυγή, 2019.

Pelluchon C., *Το μανιφέστο των ζώων, Η πολιτικοποίηση της υπεράσπισης των ζώων*, μτφρ. Θ. Σταθόπουλος, Αθήνα: Μελάνι, 2022.

Singer P., *Η απελευθέρωση των ζώων τώρα*, μτφρ. Σ. Καραγεωργάκης, Θεσσαλονίκη: Οκτάνα, 2025.

Καραγεωργάκης Σ. (επ.), *Ζώα και ηθική*, Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη, 2012.

_____, *Στα πλοκάμια της ανθρώπινης ηθικής*, Αθήνα: Ευτοπία, 2019.

Κουντάκη Δ., *Ζώα και ηθική, Μια μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση*, Αθήνα: Σμίλη, 2019.

MME

Δεληγιάννη, Ε., *Ηθική των ΜΜΕ*, Αθήνα: Σιδέρης, 2004.

Cohen, M., *101 ηθικά διλήμματα*, μτφρ. Ε. Ζαχαράκη, Αθήνα: Ενάλιος, 2007.

Ηθική της τεχνητής νοημοσύνης

Haraway D., *Ανθρωποειδή, κυβόργια και γυναίκες, Η επανεπιινόηση της φύσης*, μτφρ. Π. Μαρκέτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.

Dubber M.D., κ.ά, *Ηθική της Τεχνητής Νοημοσύνης*, μτφρ. Κ. Μπασαγιάννη, Αθήνα: Παπαζήσης, 2023.

Συλλογικό, *Φιλοσοφία του ψηφιακού, Μια εισαγωγή*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2024.

Τάσης Θ., *Φιλοσοφία της ανθρώπινης αναβάθμισης*, Αθήνα: Αρμός, 2022.

Ηθική των θρησκειών

Dworkin R., *Θρησκεία χωρίς Θεό*, μτφρ. Στέλιος Βιρβιδάκης, Αθήνα: Πατάκης, 2017.

Fleischacker S., *Το αγαθό και τα ιερά κείμενα, Η αποκάλυψη ως οδηγός του βίου*, Αθήνα: Εκδόσεις Άρτος Ζωής, 2018.

Κακαβούλης Α., *Ηθική ανάπτυξη και αγωγή*, Αθήνα: Αυτοέκδοση, 1994.

Νικολαΐδης Α., *Θρησκείες και ηθική, Από την ηθική της θρησκείας στην ηθική των θρησκειών*, Αθήνα: Γρηγόρη, 2019.

Ricoeur P., *Το κακό, Μια πρόκληση για τη φιλοσοφία και τη θεολογία*, μτφρ. Γ. Γρηγορίου, Αθήνα: Πόλις, 2005.

Γενικά εισαγωγικά έργα στη φιλοσοφία για παιδιά (τα οποία περιλαμβάνουν κεφάλαια για ηθική φιλοσοφία)

Cohen, M., *101 ηθικά διλήμματα*, μτφρ. Ε. Ζαχαράκη, Αθήνα: Ενάλιος, 2007.

Cox G., *Πώς να γίνεις φιλόσοφος, Ή πώς να είσαι σχεδόν βέβαιος ότι σχεδόν τίποτα δεν είναι βέβαιο*, μτφρ. Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα: Πατάκη, 2018.

Droit R.-P., *101 εμπειρίες Φιλοσοφίας της καθημερινής ζωής*, μτφρ. Ρ. Πεσσάχ, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002.

Ernst G., *Σκέψου σαν φιλόσοφος, Εισαγωγή στη φιλοσοφία σε 7 ημέρες*, μτφρ. Κ. Σαργέντης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017.

Fearn N., *Ο Ζήνωνας και η χελώνα: πώς να σκέφτεστε σαν φιλόσοφοι*, μτφρ. Α. Αλαβάνου, Αθήνα: Α.Α. Λιβάνης, 2003.

_____, *Φιλοσοφία: οι πιο πρόσφατες απαντήσεις στα αρχαιότερα ερωτήματα*, μτφρ. Σ. Σπυριδογιαννάκη, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008.

Ferry Luc, *Η ωραιότερη Ιστορία της Φιλοσοφίας, σε συνεργασία με τον Claude Capelier*, μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου, Αθήνα: Πατάκης, 2016.

Huisman D., *Η Φιλοσοφία για αρχάριους*, μτφρ. Δ. Ρήσος, Αθήνα: Γράμματα, 1998.

Law S., *Τι θέλει να πει ο φιλόσοφος; Φιλοσοφία για αρχάριους*, μτφρ. Σ. Τσιλεδάκη, Αθήνα: Modern Times, 2003.

Olasov I., *Ρώτα τον φιλόσοφο, Απαντήσεις στα πιο σημαντικά και στα πιο απρόσμενα ερωτήματα*, μτφρ. Βιολέττα Ζεύκη, Αθήνα: Διόπτρα, 2021.

Perryman M., *Οι φιλόσοφοι παίζουν μπάλα*, μτφρ. Σ. Φιλίππιδης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2006.

Robinson D., *Φιλοσοφία, Ένας εικονογραφημένος οδηγός*, μτφρ. Δ. Ρισσάκη, Αθήνα: Τα Νέα, 2011.

Rodgers N. & Thompson M., *Αχ, αυτοί οι φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Παπαγρηγοράκη, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2010.

Συλλογικό, *Η φιλοσοφία με απλά λόγια*, μτφρ. Μ. Μικέδης, Αθήνα: Κλειδάριθμος, 2014.

Warburton Nigel, *Μικρή Ιστορία της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Λαμπράκος, Αθήνα: Πατάκης, 2020.

Κοντ-Σπονβίλ Α., *Καθρέφτες Φιλοσοφίας*, μτφρ. Μ. Φιλίππου, Αθήνα: Κέδρος, 2003.

Για τη διδασκαλία της Φιλοσοφίας

Βενετή Μ., *Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2001.

Βώρος Φ. Κ., *Η φιλοσοφία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Εκδόσεις «Εκπαιδευτικού Συνδέσμου», 1997.

Cossuta Fr., *Η φιλοσοφία και πώς τη διαβάζουμε*, μτφρ. Δ. Κωστελένος, Αθήνα: Πατάκης, 1997.

Ιεροδιακόνου Κ. (επιμ.), *Η χρήση παραδειγμάτων στη φιλοσοφία*, Αθήνα: Εκκρεμές, 2005.

Μερκενίδου Ε., *Ζητήματα αρχαίας ελληνικής Φιλοσοφίας: συμβολή στη διδακτική της φιλοσοφίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη, 2005.

Τζαβάρας Γ., *Εγχειρίδιο Φιλοσοφίας: διδασκαλία της Φιλοσοφίας με διαλογική κι ερευνητική μέθοδο*, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2006.

Λεξικά – εγκυκλοπαίδειες

Audi R. (επιμ.), *Το φιλοσοφικό λεξικό του Cambridge*, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης & Γ. Ξηροπαϊδης, Αθήνα: Κέδρος, 2011.

Durozoi G., *Λεξικό Φιλοσοφίας*, μτφρ. Β. Ιακώβου, Σ. Τέγος & Θ. Τραμπούλης, Αθήνα: Πατάκης, 2010.

Jordan S. & Nimitz C., *Λεξικό Φιλοσοφίας: εκατό όροι*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου & Η. Κρίππας, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2014.

Πελεγρίνης Θ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας: οι έννοιες, οι θεωρίες, οι σχολές, τα ρεύματα και τα πρόσωπα*. Αθήνα: Πεδίο, 2013 (2004).

Φιλοσοφία και κοινωνικές επιστήμες (Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. 22). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997.